

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

На тему:

«Волинська трагедія 1943-1944 рр.»

Виконала: студентка II курсу

групи СО(І)-2М

напряму підготовки (спеціальності)

014 Середня освіта (історія)

Федоришин Марія Василівна

Керівник: кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

і методики викладання історії

Міщук Андрій Іванович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Івано-Франківськ – 2023 р.

АНОТАЦІЯ

дипломної роботи

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему «Волинська трагедія 1943-1944 рр.»

Виконала студентка II курсу, групи СОІ-2м спеціальності 014.03

Середня освіта (історія) Федоришин М. В.

Керівник: кандидат історичних наук, доцент Міщук А.І.

У дипломній роботі цілісно й комплексно проаналізовано Волинську трагедію 1943-1944 рр., яка відіграла визначну роль у взаємовідносинах між українським та польським населенням. Проаналізовано дослідження трагедії на Волині в історичних джерелах, працях. Розкрито вплив політичних, економічних, соціальних, етнічних чинників, що сприяли конфлікту, і роль націоналістичних ідеологій у розвитку ситуації. На перебіг подій, також взято до уваги роль політичних організацій. Детально розкрито причини, перебіг подій Волинської трагедії 1943-1944 років та політичні та етнічні наслідки для обох національностей, руйнування традиційних спільнот, втрату життів та вплив на подальший розвиток регіону. Проаналізовано вплив подій на Волині 1943-1944 рр. на формування національної свідомості та культурної спадщини сучасної української нації. Досліджено сучасний стан вивчення трагедії на Волині 1943-1944 років на уроках з історії України та Всесвітньої історії. На основі детального аналізу створено методичні рекомендації щодо висвітлення подій Волинської трагедії на уроках з історії, що спрямовані на формування національної свідомості та розвиток моральних цінностей.

Ключові слова: Волинська трагедія, Волинська різня, конфлікт, геноцид, напруженість, насильство, переслідування.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. Теоретичний аналіз дослідження Волинської трагедії в історичній науці.....	9
1.1. Первинні джерела та архівні матеріали, пов'язані з Волинською трагедією.....	9
1.2. Українська та польська історіографія подій Волинської трагедії.....	19
Висновки до 1 розділу.....	33
Розділ 2. Волинська трагедія: причини, хронологія, наслідки.....	34
2.1. Передумови та причини виникнення конфлікту.....	34
2.2. Хронологія подій 1943-1944 рр.....	43
2.3. Наслідки трагедії.....	58
Висновки до 2 розділу.....	66
Розділ 3: Вивчення подій Волинської трагедії 1943-1944 рр. на уроках історії.....	68
3.1. Місце Волинської трагедії у програмі викладання історії у сучасній школі.....	68
3.2. Методичні рекомендації щодо відображення Волинської трагедії 1943 – 1944 рр. на уроках історії.....	75
Висновки до 3 розділу.....	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Волинська трагедія 1943-1944 рр. становить доволі вагому складову частину історії, яка й до сьогоднішнього часу залишається предметом ґрунтовного дослідження та дискусій. Новітні способи вивчення історичних подій свідчать про значущість і роль відомих історичних постатей в таких подіях, беручи до уваги події Волинської трагедії 1943-1944 рр.

Значні зміни в освітньому процесі та галузі шкільної історичної освіти наполягають на залученні інноваційних методів та підходів у процесі вивчення історії. Аналіз діяльності визначних особистостей, пов'язаних із подіями на Волині 1943-1944 рр., має вагому роль у процесі формування у свідомості учнів цілісного образу даного періоду історії України.

Безсумнівно, що Волинська трагедія 1943-1944 рр. є доволі складною, суперечливою та трагічною сторінкою в українській історії. Під час аналізу даних подій на Волині в контексті чи не найбільшої світової війни, варто не тільки надзвичайно обережно відноситись до аналізу, а також зважати на тодішню політичну, географічну, соціально-економічну, релігійну та інші близькі чинники при вивченні подій Волині 1943-1944рр. Синтез даних подій має важливе значення не лише для наукового усвідомлення подій, що відбувалися в той час, а й для детальнішого вивчення передумов та першопричин подій Волині 1943-1944рр., в тому числі властивих особливостей міжетнічних відносин та міжетнічних конфліктів, що відбувалися в регіоні в часи Другої світової війни.

Поглиблене дослідження діяльності учасників подій Волинської трагедії стає ключем до розуміння важливості культурно-політичних змін минулого для формування національної свідомості. У контексті сьогоднішніх геополітичних реалій це дослідження набуває практичної актуальності, оскільки дозволяє уникнути повторення минулих помилок та сприяти ефективному розвитку суспільства в майбутньому.

Таким чином, аналіз Волинської трагедії 1943-1944 років у контексті ролі історичних постатей стає основою для розуміння не лише самої трагедії, але й її

значущості в сучасному світлі. Це дослідження є важливим, оскільки дозволяє визначити вплив окремих осіб на той часовий період та розкрити внутрішні механізми розвитку подій. Аналіз ролі особистостей у цьому контексті стає ключовим для розуміння коренів та наслідків конфлікту. Ретельне дослідження діяльності окремих історичних осіб, які брали участь у Волинській трагедії, відкриває нові грані розуміння цієї складної та трагічної події. Вивчення їхньої ролі, участі та впливу на загальний контекст подій робить дану роботу насиченою фактами та унікальною в контексті сучасної історії України. Це дослідження є актуальним та необхідним не лише для розуміння минулого, але й для визначення ключових векторів розвитку сучасного суспільства. Актуальність вивчення цієї теми полягає у можливості використання отриманих знань для запобігання повторенню суспільних конфліктів та формування позитивного та конструктивного спілкування в майбутньому.

Об'єктом дослідження є події, що відбувалися на території Волині в період 1943-1944 років.

Предметом дослідження є аналіз причинно-наслідкових зв'язків та перебігу подій на Волині в 1943- 1944 роках, а також вивчення соціокультурних та політичних умов, які сприяли загостренню конфлікту, щоб розкрити контекст та наслідки цієї трагічної події в історії України.

Метою дослідження є глибокий аналіз подій Волинської трагедії 1943-1944 років через призму соціальних, етнічних, політичних та культурних вимірів конфлікту. Поглиблене дослідження подій, проведене на основі архівних джерел, історичних документів та спогадів очевидців, спрямоване на висвітлення різноманітних факторів, що вплинули на виникнення та ескалацію конфлікту, його взаємозв'язок із політичними та соціокультурними умовами того періоду.

Крім того, робота спрямована на об'єктивне осмислення наслідків та впливу Волинської трагедії на формування сучасної історичної пам'яті та колективної свідомості українського суспільства. Ретельний аналіз історичних обставин, причин та наслідків трагедії має сприяти поглибленню знань про цей період історії, розумінню міжетнічних відносин та важливості збереження та

розвитку культурної спадщини для запобігання подібним конфліктам у майбутньому. Відштовхуючись від визначеної мети, авторкою визначено такі **завдання:**

- Здійснити теоретичний аналіз дослідження Волинської трагедії в історичній науці;
- Визначити вплив соціальних, етнічних, економічних та політичних факторів на розвиток подій, включаючи роль політичних організацій та локальних лідерів;
- Визначити причини, хронологію наслідки Волинської трагедії для обох сторін конфлікту;
- Провести аналіз впливу трагедії на формування історичної свідомості та культурної спадщини сучасного українського суспільства;
- Проаналізувати сучасний стан вивчення подій Волинської трагедії 1943-1944 рр. на уроках історії та на основі аналізу виробити методичні рекомендації щодо відображення Волинської трагедії 1943 – 1944 рр. на уроках історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період Другої світової війни, а конкретніше початок 1943 – кінець 1944 років. Нижньою межею дослідження є початок 1943 року, в цей час назрівали бурхливі конфлікти між українськими націоналістами та поліцейськими відділами та польськими військовими. Верхньою межею є 1944 рік - це період завершення численних вбивств на землях Волині.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Волині, Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя та Східної Галичини.

Методологічною основою є дотримання принципів об'єктивності, історизму, всебічності та системності. В ході дослідження використовувалися загальнонаукові та специфічні історичні методи дослідження. В тому числі, при аналізі наукової літератури використовувались історичні методи, базуючись на аналізі архівних документів, свідчень очевидців, різноманітних джерел історичної інформації. Науковий підхід до цієї теми допоміг систематизувати

факти, уточнення хронологію подій та дотриматися об'єктивності при їх аналізі. Використання принципів критичності та узагальнення дозволило підвищити об'єктивність роботи та її наукову цінність. Також не менш важливими в процесі дослідження були такі загальнонаукові методи як діалектичний, методи узагальнення та аналізу, методи індукції та дедукції, описовий метод, методи аналізу та синтезу, логічний метод тощо. Використання методів порівняльного аналізу дозволило визначити спільні та відмінні особливості Волинської трагедії у контексті інших конфліктів в історії схожих за характером. Це сприяло глибшому розумінню причин, зв'язків та наслідків подій, їхнього значення у загальноісторичному контексті. Із спеціально-наукових, історичних методів для глибокого аналізу періоду Волинської трагедії 1943-1944 років та їх наслідків були застосовані такі методи як компаративний метод, проблемно-хронологічний метод, метод аналізу історичних джерел та історіографії, метод періодизації, історико-порівняльний метод тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі зроблена спроба комплексно дослідити та систематизувати доступний матеріал по історіографії проблеми Волинської трагедії 1943-1944 років. Також, в роботі виділено причини, передумови, хронологія, основних особливості та наслідки цих подій для української, польської та світової історії, а також з'ясовано роль різних сторін у виникненні та розвитку українсько-польського конфлікту на Волині під час Другої світової війни. На основі отриманих результатів розроблені методичні рекомендації щодо відображення подій Волинської трагедії 1943 – 1944 рр. на уроках історії в українських школах.

Практичне значення отриманих результатів.

Зібрані факти, теоретичні концепції та отримані висновки щодо Волинської трагедії 1943-1944 рр. мають суттєве значення для подальших досліджень в історичній науці. Вони можуть бути застосовані у науково-дослідницькій сфері для подальшого поглиблення розуміння міжетнічних конфліктів, механізмів ескалації національних суперечок та вивчення причин та наслідків виникнення подібних ситуацій в історії. Крім того, отримані

результати можуть бути використані в навчально-виховній сфері для підготовки методичних матеріалів та проведення уроків з історії, особливо в аспекті вивчення конфліктів та міжетнічних відносин. Опрацьований джерельний матеріал та теоретичні підсумки дослідження також можуть послужити основою для практичних робіт та семінарських занять з історії України та всесвітньої історії. Отримані результати стануть корисними для розробки програм навчання, спрямованих на формування об'єктивного розуміння та аналіз історичних подій, що зміцнює освіту й виховання молодого покоління. Вони також можуть послужити цінним внеском у дослідження національних конфліктів та методів їх запобігання в контексті міжетнічних відносин.

Апробація результатів дослідження здійснена на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти : проблеми і перспективи», яка відбулася 22 квітня 2021 р.

Структура та обсяг дослідження обумовлені її метою та завданнями. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, 3 розділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел, який містить 77 позицій та додатків (11 позицій).

Розділ 1. Теоретичний аналіз дослідження Волинської трагедії в історичній науці

1.1. Первинні джерела та архівні матеріали, пов'язані з Волинською трагедією

Зважаючи на великий інтерес сучасної історичної науки подій, що сталися на Волині у 1943-1944 роки під час Другої світової війни, науковці почали стикатися з браком першоджерел та браком доступу до архівних матеріалів. Така складна ситуація зумовлена низкою причин, адже ключовими акторами протистояння з обох сторін були партизанські організації, які діяли в умовах цілковитої конспірації, а тому використовували дуже обмежену кількість документів для своєї діяльності. У разі необхідності підпільники знищували значну кількість документів, щоб вони не потрапили до рук ворога. Решту забрала радянська влада, яка намагалася спрямувати дослідження в потрібне русло, щоб створити образ національно-визвольної боротьби як колабораціоністської. Попри це, той обсяг матеріалів, що вцілів у розпорядженні радянських спецслужб, тримався в суворій таємниці і був закритий для дослідників аж до кінця минулого сторіччя. [31.,с.18].

Первинні джерела та архівні джерела – це основа історичного дослідження. Саме аналіз таких джерел дозволяє сучасному науковцю максимально об'єктивно висвітлювати та аналізувати тогочасні події. Специфіка досліджуваної тематики зумовлює необхідністю аналізу, в першу чергу, документальних матеріалів та архівів сторін конфлікту, що досліджується, а саме Республіки Польща та сучасних українських архівів, зокрема через ЦДАВО, ЦДАГО, Державної архівної служби тощо. В цих архівах містять, розсекречені документи та розпорядження тогочасного керівництва українського повстанського руху, радянського керівництва, Армії Крайової (АК) тощо [29,с.62].

Так, наприклад варта уваги низка архівних джерел, що висвітлюють тодішню організаційно-територіальну структуру та побудову і діяльність Армії Крайової на тогочасних західних українських землях, які знаходилась під

німецьким окупаційним режимом. Ці архівні дані зберігаються в Варшаві, в Архівні нових даних, а також в архіві Військового історичного інститут, що знаходиться в Рембертові.

Зокрема, звіти волинського та львівського командування АК, рапорти політичних делегатів польського емігрантського уряду за 1942-1944 роки говорять про завдання та масштаби дій місцевих підпільних структур АК до антигітлерівського всезагального повстання в Польщі, яке мало піднятися в кінці Другої світової, в першу чергу, на етнічних землях поляків, а також зіткнення з радянськими військами на випадок просування останніх на Захід. Зміст цих архівів дозволяє дійти до висновку, що саме останні завдання були головними в діяльності цих структур, а утворення, наприклад на Волині організованих баз самооборони та проаківських партизанських підпільних загонів стало вимушеним заходом, реакцією на УПА[29,с.63].

Слід зазначити, що організаційно-територіальна структура політичного представництва тогочасного емігрантського польського уряду на території Західної України відображена значно гірше, порівняно з АК. Тому сучасним науковцям важко аналізувати особливості діяльності та значення Делегатури уряду, що займалась збором інформації про злочини гітлерівців супроти польського населення, про комуністичні органи влади, бойовиків ОУН,УПА тощо[29,с.63].

Також, в цих звітах та в архівах Військового історичного інститут і Архіву історії селянського руху, що знаходяться в Польщі, наявна масштабна колекція матеріалів та спогадів безпосередніх учасників подій. Ці документи важливі тому, що дають уявлення про характер українсько-польського протистояння в ті роки, в тому числі і про співвідношення антипольських акцій УПА на Волині та в Східній Галичині та антиукраїнських акцій польських партизанських угруповань, а також про кількість жертв серед населення та основні форми самооборони мирного населення. [30.,с.71].

Важливим для розуміння причин та характеру українсько-польського конфлікту, а також співставлення з польськими матеріалами були численні

керівні звітні документи ОУН та Головної команди УПА (УПА-Північ) та підлеглих їм військових округів «Турів», «Заграва», «Богун», котрі функціонували на території Волині. Ці матеріали дають уявлення про характер антиукраїнських акцій польських бойовиків на Холмщині та про те, як на них відреагувала українська сторона (матеріали політичної референтури ОУН), про дії польської допоміжної поліції на Волині, котрі були спрямовані проти місцевого українського населення, про масштаб і географію антипольських збройних акцій окремих підрозділів УПА (зокрема, йдеться про накази та звіти 1-ї групи УПА, підписані І. Литвинчуком «Дубовий», М. Левицьким «Славута», звіти бойової групи командира «Бористена» за підписом Д. Корінця, звіти відділів групи «Богуна» під командою «Крука» (І. Климишина») та інші) про причини провалу переговорів між ОУН-Б та АК щодо вкладання угоди про порозуміння та припинення не потрібного для обох народів кровопролиття тощо [29,с.68].

Важливим для розуміння позиції ОУН-Б в польському питанні є трофейні німецькі документи, частина з яких була опублікована в «Українському історичному журналі»(). Варта уваги інформація про переговори між співробітниками поліції та Служби Безпеки в Генеральній губернії та оунівцем І. Гриньохом (псевдонім Герасимівський), котрий, як йдеться в документах, був уповноважений для цієї зустрічі Центральним проводом[29,с.69-70].

Цінними першоджерелами є також протоколи Львівської та Волинської частин Армії Крайової, звіти польських урядових дипломатів на еміграції за 1942-1944 роки, які висвітлюють плани та масштаби діяльності місцевих підпільних груп з організації антигітлерівського повстання в Польщі, що мало спалахнути наприкінці війни переважно на етнічній польській території, та протистояння більшовицьким військам у разі їхнього прориву на західні території. [21.,с.235].

В архіві Політичного представництва польського уряду з питань еміграції (Делегатура) на анексованій території також у власній документації Станіслава Кота – перший посол в СРСР від Польщі в період Другої світової війни можливо

знайти масштабні описи епізодів буття українців, аналітичну інформацію з аналізом стратегії та завдання ОУН, плани вирішення так званого українського питання, які розроблялися відомими польськими особистостями[3]. Дослідження кінцевих доводить, що військово-політичне керівництво Польщі за жодних обставин не планувало відкидання ідеї володіння східними територіями колишньої Речі Посполитої, а відновлення української суверенної державності розглядалось можливим лише тільки на території Наддніпрянщини[21,с. 110-111].

Колекція архівних матеріалів ОУН також різних політичних установ та партій, значна кількість яких в українських архівних установах не збереглась, відповідно описують плани вищого керівництва УПА стосовно польського населення, котре проживало на території тогочасної Західної України, а також там містилась інформація про основні мотиви протестів проти польського населення та реакцію на ці протести від різноманітних політичних організацій[67,с.14].

Активність підпільних рухів поляків на західноукраїнських землях у 1939-1941 та 1944-1945 роках зображуються в документах, котрі знаходяться у Східному архіві, конкретно в осередку «Карта», підрозділі рукописів бібліотеки у Варшавському університеті та Центральному військовому архіві.

Щодо осередку «Карта», то там знаходиться велика кількість документів з зібрання В. Андерса, котру з Гуверівського інституту відправили у Варшаву. Там міститься значна частина спогадів поляків за 1939-1941 роки, яких більшовицька влада спочатку заарештовувала, а пізніше депортувала із західноукраїнських земель на північні та західні території Радянського Союзу, з часом в 1941 році отримали амністію та потрапили до лав Польської Армії Союзу. Вже в 1942 році були евакуйовані до Ірану. У зв'язку з цим ці відомості польського населення території Східної Галичини та Волині було вилучено та детально збережено і тепер вони змальовують картину в аспекті пануючого політичного режиму на цих територіях у той час[64,с.78].

Джерела наступних двох установ висвітлюють відносини між підрозділами Армії Крайової та вищим керівництвом більшовицької армії на завершальному етапі війни [5].

У результаті публікації колективної українсько-польської праці «Україна-Польща в 30-40-х роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спецслужб» з'явилися джерела з Державного архіву Служби безпеки України, які раніше були невідомі більшості науковців та широкому колу осіб. Це переважно накази та секретні повідомлення Л. Берії, В. Меркулова, І. Серова, співробітників народних комісарів внутрішніх справ СРСР та УРСР, які встановлюють та розкривають роботу оперативно-чекістських підрозділів НКВС на території Західної України у 1939-1940 роках з ліквідації підпілля українців та поляків [5].

Підпільна преса українців і поляків та офіційна преса часів Другої світової війни містять надзвичайно важливу інформацію на цю тему. Чимало польських таємних видань містять численні звернення до українців з проханням припинити дії проти поляків або застереження залишити польську територію і не чіпати польське майно, як це було у випадку з Грубешівщиною. Іноді в них публікувалися українські матеріали, наприклад, звернення Волинського комітету (українського) до представника волинського уряду щодо негативного ставлення до вищезгаданих заходів[29,с.70].

У тижневику «Вісник Червенської землі» від 13 лютого 1944 р., який був у власності львівського підрозділу Армії Крайової, підкреслювалося скептичне ставлення поляків до «комунікату» ОУН від жовтня 1943 р., в якому йшлося про те, що вони не мають нічого спільного зі знущаннями над поляками. 26.04.1944 р. тижневик № 12 опублікував інформацію про те, що під час протистояння на території Бродів і Підкаменя більшовицькій армії вдалося захопити в полон кілька сотень вояків, які належали до дивізії СС «Галичина». Абсолютно всі вояки були одразу ж розстріляні на території Збарзького замку з тієї причини, що вони нібито чотирнадцять днів тому знущалися над поляками в селі Гута, а тому не можуть бути визнані військовополоненими[39,с.113].

Щодо української преси, то варто відзначити наступні часописи: «Волинь», «Українські щоденні вісті», «Краківські вісті», «Львівські вісті» [7], які містять багато інформації про, наприклад, реакцію на створення 30 червня 1941 р. на землях Західної України крайового управління на чолі з Я. Стецьком., а також випадки холоднокровного винищення українського населення польськими солдатами під час їх відступу у вересні 1939 р., становище українського та польського населення в роки Другої світової війни на території, де вони спільно проживали та протистояння між ними в період існування Рейхскомісаріату «Україна» та Генерал-губернаторства [8].

Звідси впливає справжнє відношення у питанні суперництва та міжетнічного конфлікту між українцями та поляками, тієї групи українського суспільства, котрі згуртовувалася довкола Українського центрального комітету під керівництвом В. Кубійовича. Як свідчать джерела, Український Центральний Комітет прикладав зусиль для того щоб стати нейтральною стороною, не відіграючи основну роль у конфліктах, що точилися між політичними силами, зокрема в оточенні ОУН. Але згідно з першоджерел впливає, що очільник УЦК, дискутувавши з поляками та особисто виголошуючи заклики, де критикувалися заходи проти поляків та проти українського населення, напередодні дуже часто радився з мельниківцями[3,4].

Слід підкреслити, що велика кількість матеріалу для вивчення, зокрема про роботу української та польської поліції на західноукраїнських землях розміщується в таких газетах: «Гвардія Людова», «Боротьба», та в українському часописі «Шлях»[29,с.70].

Найперші видання документів, пов'язаних з війною між українцями та поляками, були опубліковані в середовищі комбатантів ще за часів радянського режиму, за його межами. Зокрема, у Лондоні вийшла друком ґрунтовна збірка з шести томів «АК в документах», а в Торонто було створено «Літопис Української Повстанської Армії», який продовжує виходити й донині. У цих виданнях вперше було опубліковано досить велику кількість документів, які в

свою чергу пояснювали перебіг та особливості українсько-польської війни [22,с.57].

Не можемо не звернути увагу на важливу публікацію «Українці та поляки між двома тоталітарними режимами», яка була створена колективною працею українців та поляків у рамках серії документальних матеріалів «Польща та Україна в 1930-1940-х роках». До збірки увійшли документи українського, польського та радянського походження, зокрема звіти, інструкції та протоколи, пов'язані з діяльністю двох підпільних груп, а також записи допитів учасників руху радянськими чиновниками. [30.,с.15].

Численні мемуарні публікації учасників як українського, так і польського підпілля дають можливість вивчити окремі думки та висловлювання учасників тогочасних подій. Серед них варто відмітити спогади та записи Л. Павлишина, Д. Шумука, М. Гордієнка, М. Скоркпського, М. Данилюка тощо. Перелічені особистості приймали активну участь у боротьбі УПА, і паралельно досить віддалено та відсторонено ставились до внутрішньо- політичного протистояння ОУН та «з'ясування відносин» з поляками[38.,с.5].

Перш за все, згадки Максима Скорупського, який був курінним в УПА, допомогли з'ясувати, якими були справжні стосунки між УПА та загонами ОУН-Бандери, а також хто був справжнім ініціатором численних акцій українських повстанців, у тому числі спрямованих проти польського населення. Зокрема, він розповів, що хоча бандерівці повідомляли, що УПА була незалежною від партій, на початку вона була повністю підпорядкована бандерівській ОУН. Через це громадяни дали партизанам назву бандерівців, незважаючи на те, що вони жодним чином не були бандерівцями[35,с.44].

Ось пряма цитата з його спогадів: «Хоч бандерівці й говорили, що УПА надпартійна, проте в перший період...нею повністю керувала ОУН Бандери. Тому населення так і називали партизанів бандерівцями, хоча за переконаннями ті не були бандерівцями. У відділах УПА були наставлені «політруки» та уповноважені Служби Безпеки. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції у відділах УПА залежали від «політруків». У

відділку перша особа партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходиться на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інакший наказ від зверхника УПА. В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набирала щораз більше характеру національної української армії. Партія чим далі тратила поводи, Служба Безпеки не могла схопити цілісності в свої руки. Між вояками УПА та старшинами та СБ сформувався великий антагонізм» [29,с.76]

У згадках безпосередніх учасників інших самостійницьких об'єднань та військових підрозділів(наприклад, бульбівці та мельниківці) України, котрі вели свою діяльність і на території волинських земель (М. Куделя, Т.Бульба-Боровець, Г.Стецюк, К.Гірняк, М.Подворняк та баггато ін.) доволі багато уваги приділено саме українсько-польській боротьбі та встановленню, яку відповідальність за ці події несло відповідно польське та українське населення[45,с.83].

Архівні матеріали впевнено доводять, що маніпулятивна діяльність, яку здійснювали «треті сили», зокрема нацисти, під час боротьби між українцями та поляками, була значною. Згадуючи події на Волині та Холмщині, автори відомого документа ОУН зазначають, що активність нацистів у цьому протистоянні між українцями та полками була досить сумнівною. У якийсь момент вони були на боці поляків, але згодом начебто стали на бік українців [2].

В архівах радянської розвідки збереглися різні свідчення ідентифікованих осіб про роботу польської самооборони. Завданням «пляцувок», як свідчать їхні члени, було виставляти пости на околицях сіл і повідомляти німецьку владу про появу озброєних груп та негайно реагувати на них, а також вести колективне збройне протистояння проти всіх українських національно-визвольних груп бульбівців і бандерівців.

В архівах НКВС польські загони самооборони визначалися як «польсько-німецькі збройні формування під назвою «Пляцувки»», а в Державному архіві Служби безпеки України міститься детальний опис численних репресивних заходів проти українців. Відомі українські дослідники вважають, що події на Холмщині 1942 року стали поштовхом до подальшого загострення ситуації з

протистоянням між українцями та поляками. Архівні матеріали не дозволяють впевнено стверджувати, що ініціатором цього була якась одна сторона. Вони радше збагачують різноманітну палітру згаданих подій, застерігаючи від спроб однобічного опису [35,с.57].

Матеріали ДА СБУ спонукають замислитися над тим, хто розпочав холоднокрівну боротьбу на волинських землях і які першопричини цих трагічних подій. Протистояння розпочалося на землях Холмщини у 1942 р. [4] Свого часу, зокрема у 1937 р., на Холмщині та Підляшші за наказом польської адміністрації було знищено сто п'ятдесят один православний храм, а решту 153 перетворено на костели польського зразка. У зв'язку з цим, діяльність українських націоналістів на цих землях по залученню молодого покоління до своєї громади була дуже успішною. В одному з документів ОУН вказується, що в 1940-1941 роках ОУН залучила до своїх лав усі землі Холмщини і Підляшшя [64,с.45].

Видання «До зброї» містить перелік доказів терористичних актів проти українського населення у 1941-1943 роках. Навесні 1941 року поляки почали активізувати терористичні акції проти українських громадян. Зокрема, у документі йдеться про те, що лише на теренах Холмщини та Грубешівщини було вбито близько 600 вчителів українського походження, священників, визначних представників громадськості та селян. [19,с.156].

У другому документі ОУН йдеться про те, що поляки боролися з українцями за допомогою своїх боївок, які почали знищувати свідоме українське населення на Західній Україні кулями та численними підпалами. До весни 1942 року було вбито 394 особи освіченого українського населення, відтоді терористичні акції поширилися на галицькі та волинські землі, а кількість вбитих сягнула кількох тисяч. Крім терору однієї людини, польські підрозділи застосовували також знищення окремих населених пунктів, спалюючи будинки і винищуючи все населення, не щадячи жінок і дітей. Особливо жорстокими були вищезгадані заходи на Холмщині [4].

Також, варті уваги в контексті досліджуваної теми матеріали, підготовлені Центром дослідження польського підпілля в Лондоні. В цих документах є інформація щодо того, яким чином польський емігрантський уряд підтримував майже постійний зв'язок з польським підпіллям на окупованих територіях Польщі та Західної України, в тому числі і впливаючи на діяльність поляків. Це дає краще розуміння ролі емігрантського польського уряду під час наростання конфлікту та його реакції[29,с.70].

Також, для порівняльного аналізу можна використати матеріали Центрального державного архіву громадський об'єднань (ЦДАГО) України та Державні архіви Тернопільської області (ДАТО), Рівненської області (ДАРО) та Волинської області (ДАВО). Цінність цих документів у тому, що різне походження цих документів дозволяє поглянути на одні й ті самі події з різних точок зору – з точки зору чотирьох воюючих сторін. Великий інтерес містить документація Українського штабу партизанського руху в ЦДАГО та ДАВО, в якій відображається характер взаємовідносин польського населення та підпілля АК в Західній Україні з радянськими партизанськими угрупованнями які можна назвати досить непростими. Особливо складними були відносини з загонами, які строювалися виключно з метою проведення диверсійної та розвідницької діяльності в тилу німецьких окупантів[29,с.70].

Отож, велика кількість архівних матеріалів та першоджерел зумовлює дослідження подій Волинської трагедії 1943-1944 років за участі польських, німецьких та українських джерел і документів та вимагає комплексного підходу та об'єктивної оцінки кожного джерела окремо. Незважаючи на різні точки зору та інтерпретації, дослідники зазначають, що події Волинської трагедії були спричинені складною політичною та етнічною ситуацією та мали страшні наслідки для всіх національних груп, що проживали в досліджуваному регіоні.

1.2. Українська та польська історіографія подій Волинської трагедії

Проблема українсько-польського конфлікту та особливостей міжетнічних відносин українців та поляків під час Другої світової війни досі залишається однією з найбільш дискусійних тем в польській та українській історіографії. Особливо чутливою темою є події Волинської трагедії 1943-1944 років, які деякі польські історики часто називають ще «Волинською різнею». За час незалежності обох країн було опубліковано низку наукових досліджень, публікацій і в Україні, і в Польщі. Також діяльність багатьох міжнародних конференцій та семінарів, робота державних комісій, була направлена на дослідження масштабів Волинської трагедії 1943-1944 років.[30, с.13].

Загалом, протягом майже півстолітнього існування української та польської історіографії як інструменту офіційної комуністичної ідеології, ця тема розглядалася лише в контексті демонстрації «злочинів буржуазних націоналістів» по обидва боки кордону. Однак навіть така інформація подавалася дозовано, щоб не зіпсувати загальну картину «щасливого життя двох братніх народів». Зняття ідеологічних обмежень після розпаду СРСР привернуло значну увагу дослідників і громадськості до проблеми українсько-польського конфлікту, який активізувався у роки Другої світової війни, але водночас загострило почуття взаємної образи[42].

Першим кроком у примиренні та пошуку об'єктивного бачення тих подій можна назвати підписання угоди 1996 року між Об'єднанням українців у Польщі та Світовим союзом воїнів Армії Крайової, яка дала початок серії наукових семінарів на тему подій 1943-1944 років та комплексного дослідження проблематики. У цих семінарах брали участь польські та українські науковці, які були зацікавлені у всебічному об'єктивному вивченні українсько-польської війни. Основними завданнями дослідників було виявити спільні підходи до оцінки історичних подій, визначити питання, в яких думки польських та українських науковців збігаються, а також ті, в яких існують суттєві розбіжності [35,с.13-14].

Спільна робота, здається, об'єднала українських і польських науковців у багатьох суперечливих питаннях, але навіть після цього обидві сторони, здається, залишаються при своїх переконаннях. Питання, щодо яких польські та українські науковці розходяться в думках, стосуються Волинської трагедії 1943-1944 років, а саме:

- Висвітлення причин та особливостей українсько – німецького й польсько - радянського співробітництва під час війни;
- Інтерпретація причин та характеристика методів боротьби з поляками на Волині;
- Висвітлення особливостей та форм опору політиці переселення на південній Люблінщині (1942 – 1943 рр.) та висвітлення особливостей акцій Батальйонів Хлопських проти українського населення, які були задіяні в ній. Визначення їхнього зв'язку з масовими антипольськими акціями на Волині;
- Визначення, чи операція «Вісла» 1947 року була відплатою за загибель поляків у Східній Галичині та на Волині і чи є зв'язок між цими подіями [36,с.4].

Польські науковці розпочали дослідження питання відносин між поляками та українцями під час Другої світової війни, створили періодизацію, систематизували праці з цього питання, опрацювали та опублікували свідчення очевидців, а також розпочали процедуру ідентифікації імен та створення електронної бази даних, яка міститиме інформацію про всіх осіб, які загинули внаслідок цього конфлікту[40,с.5].

Рекомендація польського вченого Г. Мотики стосовно класифікації робіт польських дослідників, котрі досліджують питання українсько-польських взаємовідносин, отримала широке розповсюдження у науковому середовищі обох країн. Г. Мотика представив чотири типи:

- 1) «традиціоналісти»;
- 2) «ревізіоністи»;
- 3) польські історики українського походження;

4) «позанаукові праці» [29,с.25].

«Традиціоналісти» - польські науковці, котрі й надалі пишуть власні роботи в стилі комуністичної пропаганди, використовуючи оцінки національно-визвольного руху, притаманні для даної ідеології. До них відносять: Г. Мазура, В. Семашків, Є. Семашків, В. Філяра та інші. Опонентами «традиціоналістів» є «ревізіоністи», котрі стараються зайняти неупереджену позицію щодо ситуації на території Волині під час Другої світової війни, використовуючи документи. До «ревізіоністів» входять: Г. Мотика, Р. Внук, Р. Тожецький, В. Менджецький, Т. Ольшанський, Т. Стрик . Зокрема, «ревізіоністи» стверджують, що ОУН та УПА прагнули лише забрати поляків з етнічної української території, тоді як «традиціоналісти» вважають це «геноцидом, спрямованим щодо польськості»[68,с.56].

Особливістю польських дослідників українського походження є намагання довести на основі документів упереджену політику польської влади щодо українського населення, головною метою якого був захист права на самооборону. До цієї групи дослідників відносять В. Поліщука, котрий підкреслюючи своє українське походження, вважається найзавзятішим дослідником поміж «кресовиків». В. Поліщук вважає, що жорстокість українських націоналістів, варто розгледіти в ідеології Д. Донцова, наслідувачі «інтегрального націоналізму», котрі прагнуть створити велику та незалежну Україну, котрі були вперті у своїй ідеї, заперечували передові прогресивні погляди та будь-які поступки[29,с. 57].

Також, не можна пройти повз роботи В. Семашків та Є. Семашків, котра називається «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939-1945». В праці дослідники детально проаналізували матеріали про винищення польського населення українцями, що було викладено з висловлювань свідків подій та ветеранів Армії Крайової [31,с.113]. В свою чергу, Я. Ісаєвич зазначив, що зазвичай польська наукова література, що зображує події часів Другої світової війни на Західній Україні, дещо перебільшують число постраждалих поляків та розповсюджує нереальні описи

про особливо жорстокі вчинки. Наприклад Є. Яніцький у своїй праці «Lwow» 1990 року, писав, що А. Шептицький благословляв пилки з дерева, якими пізніше вбивали поляків. Схожі «факти» нерідко вказує Е. Прус у власних ротах також інші представники «позанаукового» напрямку[64,с.61]. Варто зазначити, що таких необґрунтованих обвинувачень з кожним разом стає все менше в роботах, збірках. Робота Ж. та В. Станських (є уродженцями Волині), звичним чином згадує події на території Волині насильством над цивільним польським населенням збоку ОУН та УПА. Одночасно автори демонструють випадки, коли українці рятували поляків, піддаючи ризику своє життя[31,с.114].

Аналізуючи українську історіографію, одними з перших були опубліковані у 1990-х роках В. Сергійчуком архівні документи, які пояснюють реакцію на примусове переселення українського та польського підпілля, зазвичай містять джерела з Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. В. Сергійчук опублікував також інші збірники документів, які описують стан і важке життя українського населення в Польщі та висвітлюють роль радянської та німецької сторін у боротьбі між українцями та поляками.

Про мотиви останніх на Волині Сергійчук пише, що дослідження більшовицьких звітів дає підстави стверджувати, що українсько-польська збройна боротьба на Волині відбулася тому, що спочатку почався збройний опір українського населення проти німців. І загарбникам вдалося об'єднати поляків і українців на Волині пізніше, коли за наказом ОУН українська поліція пішла в підпілля і приєдналася до УПА. Тоді німці вирішили використати поляків у боротьбі проти українських збройних сил, які почали збройні сутички з окупантами і поширювали свій вплив в Україні. [35, с. 44-45].

Ще одна спроба В.Сергійчука визначити причини Волинського трагедії у збірці «ОУН – УПА в роки війни». Автор пояснює, що збройні акції в селах польських на території Волині були зумовлені тим, що їх мешканці почали надавати допомогу німцям та більшовицьким партизанам у геноциді українського населення. Польське населення особливо загострило протистояння

проти українського після численного переходу тутешньої поліції до УПА. Це дало підстави полякам організувати польські відділи допоміжної поліції, котра здійснювала регулярні напади на українців[31, с.82-83].

Такої ж позиції дотримуються багато українських дослідників, серед них один з найвпливовіших дослідників Другої світової війни В.Косик та М.Лебед, котрі акцентують увагу на тому, що конфлікт був підбурений поляками, котрі розпочали вбивства українців від 1942 року на території біля етнографічної території Польщі, пізніше в серпні- вересні 1943 року польські напади поширилися на території Галичини та Волині[35, с. 385].

Важко уявити, що цивільне польське населення на Волині чинило геноцид проти українців або допомагало німцям у його здійсненні. Так само неможливо погодитися з думкою, що радянські партизани чинили геноцид проти українського населення. Відомо, що вони вели запеклу боротьбу проти ОУН і УПА, регулярно змушуючи місцевих жителів платити так звану «данину» у вигляді одягу, взуття, продуктів харчування, на що ті не мали жодного права. Але ці дії навряд чи можна назвати геноцидом проти місцевого населення. [22,с. 160].

Розглядаючи українсько-польське протистояння під час Другої світової війни, польський дослідник Т. Ольшанський вважає, що вагомою причиною його виникнення було упереджене ставлення та дискримінація українців, які проживали на території Другої Речі Посполитої, а також провокаційна діяльність німецького та радянського урядів. Таким чином, він визнає соціальну складову протистояння і підкреслює її як один з ключових чинників цього конфлікту у своєму дослідженні. Т. Ольшанський також вказує, що напружене протистояння між українцями та представниками польських колоністів дало поштовх до операції з «деполонізації» території, яку розпочали представники УПА.

Схожу думку підтримує Г. Мотика, котрий робить припущення, що Д. Клячівський, який на той момент очолював УПА, перетягнув на свій бік українців тим, що дав розпорядження поділити серед селян землю, яку відібрали в польських колоністів та створити на відібраній землі створити так звані

самоуправи. Подібних поглядів дотримуються й українські науковці В. Смолянук, С. Сьомін, В. Гошовська та інші[25,с.67].

Символічною подією в польській історіографії стала публікація ключової праці Р. Тожецького. Дослідник вважав, що основними причинами протистояння була відмова українців і поляків від компромісів у боротьбі за відродження власної держави. Р. Тожецький також вказує на те, що лідери УПА не хотіли фактично знищити всіх поляків, але наполягали на тому, щоб польське населення покинуло етнічні українські території. Автор звинувачує представників УПА у тотальному знищенні польського цивільного населення, вказуючи на те, що українські націоналісти, як сильніша сторона, могли зупинити протистояння, але не зробили цього. Український дослідник А. Русначенко дотримується такої ж позиції, але водночас зазначає, що поляки мали більшу перевагу на Закерзонні, тому саме вони несуть відповідальність за боротьбу і вигнання українського населення [41,с.57].

Учасник Армії Крайової, а в теперішньому професор В. Філяр у власних роботах наголошує на тому, що події Волинської трагедії 1943-1944 років є відображенням антипольської пропагандистської діяльності ОУН, котра діяла ще до початку Другої світової війни. Розпорядження Д. Клячківського про винищення поляків, автор поєднує з початком вторгнення українських націоналістів до поселень, де мешкали поляки, що сталось літом 1943 року[4].

У свою чергу, український дослідник Ч. Партач вважає, що компроміс між підпільними рухами українців і поляків був нездійсненим, оскільки ОУН поширювала антипольські думки серед українського населення. Відлуння, яке стало дуже гучним внаслідок протиправної діяльності під час операції «Вісла», польські дослідники намагаються приховати гучними заявами про «геноцид поляків» на Волині та дії УПА [22,с.45].

Зокрема, Ю. Сливка спростовує тезу польських дослідників про накази вищого керівництва ОУН щодо винищення поляків. Як доказ, дослідник посилається на висновки Другої конференції ОУН, що відбулася у квітні 1942 року, під час якої зазначалося, що український підпільний рух підтримує ідею

налагодження відносин між Україною і Польщею в теперішній час зовнішньої політики і війни на рівні незалежних держав, а також підтвердження і контроль правоздатності українців на Західній Україні. Водночас дослідник вказує на те, що коли Андрей Шептицький та УЦК закликали до припинення жорстоких бойових дій, а польська сторона наголошувала, що не відкидає можливості володіння східними територіями [51,с.120]. Доволі цікава праця тернопільського науковця С.Ткачова, в якій дослідник застосував маловідомі архівні документи Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) також відобразила картину роботи ОУН та УПА проти поляків, також діяльності поляків у винищувальних загонах на Тернопільщині 1944-1945 рр[22,с.56].

Звинувачення українських націоналістів польськими науковцями спричинило появу досліджень на Волині та публікацій, які по-іншому подавали причини конфлікту, покладаючи вину на поляків. У цьому контексті неможливо не звернути увагу на інформацію про кількість українців, життя яких забрала польська поліція, Армія Крайова та загони самооборони, що дослідив О. Денищук. Праця мала назву «Злочини польських шовіністів на Волині». Опрацьовані О. Денищуком свідчення дають можливість говорити про польські напади вже у 1942 році, до початку масової боротьби [24, с. 264].

Вартою уваги є дослідницька роботи Я. Царука. Краєзнавець зробив порівняння числа жертв Володимиро-Волинського району і співставив їх з даними роботи В. і Є. Семашків. Це дозволило запевняти, що Семашки дещо завищили число жертв з польської сторони в 4,1 раза, а число українських жертв занизили в 25 разів[35]. І.Ільюшин та інші дослідники провели аналіз на основі архівних матеріалів роботи В. і Є. Семашків і спростували низку «фактів», змальованих в праці[31,с.88].

В польській історіографії в роботах х Г. Мотики і Р. Внука також можна простежити деяке осмислення вчинків щодо польського населення на території Волині. Перш за все, у їхній спільній праці йдеться про те, що ОУН і УПА у своїх діях проти польського населення діяли за принципами Першої світової війни, коли польські війська захопили українську територію [33]. Приймаючи до уваги

погляди українських істориків, які висувають тезу про те, що метою УПА було примусити поляків залишити українську етнічну територію, Г. Мотика і Р. Внук стверджують, що складна ситуація виявилася поза контролем та швидко переросла в насильницькі дії, що дослідники назвали «кривавою бійнею»[30,с.290]. Одночасно Г. Мотика роз'яснює заходи поляків проти українців на території Закерзоння в 1943-1945 року, що характеризувались жорстокістю та які можна назвати кривавою помстою за ситуацію на території Волині[68.,с.288].

Багато польських дослідників поділяють подібну думку. Наприклад, В. Романовський стверджує, що поляки мстилися сусіднім селам за вбивства і пограбування, мстились тим, яких вони підозрювали в участі в антипольських акціях. Більше того, польські дослідники досить позитивно оцінюють дії польської поліції, яка співпрацювала з нацистами, підтверджують їхні правопорушення проти українського населення, але перекладають провину за це на німецьке командування, впевнено заперечуючи звинувачення на адресу польського населення [25,с.80-82].

Р. Дрозд, підтримуючи польських дослідників таких як Т. Ольшанський та Г. Мотика вважає, що боротьба на західноукраїнських землях відбувалася між українцями та поляками, які там мешкали, між УПА та Армією Крайовою. Отже, українське населення в Польщі, яке не було причетне тих подій не має нести відповідальність. [67,с.59]. На думку Р. Дрозда, що представники польських комуністів у власних вчинках не орієнтувалися на помсту за події на Волині. Популярний польський дослідник, який походить з України, створив серйозну документальну базу для вивчення цього питання. У своїй збірці документів «Акція «Вісла»» Є. Місисло зазначає, що нелюдський спосіб виселення українського населення у 1945-1947 роках, безперечно, був пов'язаний з розгортанням дивізій, які формувалися з поляків, що походили із західноукраїнських земель і, насамперед, з території Волині [31].

Також, варто виділити українських дослідників таких як І. Кичий, В. Трофимович та В. Сергійчук та ін., котрі дослідивши документи підтверджують,

що знищення польського населення здійснювали й радянські партизани під виглядом УПА. Варто відзначити думку О. Калакури, який зазначає, що і радянський, і німецький режими докладали зусиль для розпалювання конфлікту між українцями та поляками, вважаючи, що це ефективний спосіб придушення партизанських рухів. Багато українських і польських дослідників підтримують цю точку зору. Представники польських комуністів у цій ситуації не були зосереджені на помсті за події на Волині, незважаючи на те, що їхня пропагандистська група робила все можливе, щоб це довести. Однак, не маючи надійної суспільної підтримки, вони намагалися підіграти, оскільки прагнули зацікавити поляків, які здебільшого вороже ставилися до українського населення і сприяли його переселенню [40,с.4,5].

Неможна не звернути увагу на групу робіт польської історіографії, що містить збірки документів, які видали Інститут історії ім. генерала Сікорського та Центром дослідження польського підпілля у Лондоні – це еміграційні полоністичні дослідницькі заклади. У них міститься значна кількість матеріалів, що стосуються роботи Армії Крайової та українських військових загонів в 1942-1945 років на території де спільно проживали як українці так і поляки[16]. Також це Квартальник «Історичні зшити» («Zeszyty Historyczne»), котрий публікує видавництво «Культура», що знаходиться в Парижі. В виданні друкуються матеріали, які присвячені проблемі українсько-польських стосунків часів Другої світової війни[30,с.56].

Я. Дашкевич вважає, що ситуація на Волині була напруженою через польський еміграційний уряд, який рішуче відмовлявся вести переговори, поки Україна не визнає польську державу в довоєнних кордонах. Дослідник також вказує на те, що в Західній Україні точилася не просто боротьба, а боротьба проти окупантів. За словами Я. Дашкевича, територія Волині була місцем національно-визвольної війни, де, окрім учасників бойових дій, зазвичай гинуло і цивільне населення. Пізніше вона перестала контролюватися ОУН-УПА і перетворилася на стихійну селянську війну [40,с.8].

Можна помітити, що проблема колаборації під час українсько-польського конфлікту є досить складним, про що свідчить тривала дискусія між дослідниками з обох сторін. Польські історики наполягають на тому, що «різанину поляків» розпочала українська поліція, яка співпрацювала з німцями. Я. Ісаєвич вказує на те, що український народ не мав власної держави напередодні війни, а завоювання країни німцями лише змінило агресора. Тому в жодному разі українці не продали свою державу, як це зробили поляки [31,с.112-114]. Схожої думки дотримуються у своїй роботі тернопільські дослідники О. Гайдай, В.Ханас, Б.Хаварівський, наголошуючи на тому, що Радянський Союз, Польща та Німеччина у воєнні роки вважали мешканців Західної України своїми громадянами, з огляду на попередній вступ західноукраїнських земель до складу цих держав, коли українці визначали їх як окупантів[29,с.45].

Вагомий внесок в дослідження Волинської трагедії 1943-1944 років зробив український історик І. Ільюшин. Так, наприклад, варто звернути увагу на статтю автора про дослідження української та зарубіжної історіографії протистояння на західноукраїнських землях українців та поляків в 1943-1944 роках, функції у ньому Армії Крайової. Також комплексне уявлення дає його монографія «Волинська трагедія 1943-1944 рр.» та окрема глава «Історіографія проблеми і ступінь її вивчення». Дослідження цього питання допомогло І. Ільюшину дійти висновку, що ця тема була забороненою в радянській історіографії через замовчування внеску українського та польського партизанських рухів в антигітлерівську боротьбу. А також автор говорить про те, що сучасна українська історіографія дещо викривлено зображує їхню діяльність та досить поверхневого розуміє причин спільної боротьби, вплив діаспорної історіографії та її розуміння українсько-польських відносин у 1940-х роках на українську історіографію та поширення її пояснень у повній відповідності до трактування цих відносин українською діаспорною літературою [30,с.80-81].

І. Ільюшин проаналізував і зробив висновки про хибність аналізу причин і перебігу українсько-польського протистояння лише на основі документів ОУН-УПА, спогадів їх учасників, або на основі джерел Армії Крайової та

еміграційного уряду в Польщі. І. Ільюшин переконаний, що неможливо неупереджено проаналізувати суть і причини українсько-польського конфлікту 1939-1945 років без вивчення всього комплексу архівних матеріалів, у тому числі польських, німецьких і радянських документів. Автор вважає, що саме в них міститься максимально наближена до правди оцінка цього конфлікту, і що всі архівні документи в Україні та за кордоном мають бути опубліковані, незалежно від того, подобається комусь їхня суть чи ні [30,с.290-292].

Наступний автор І. Кічий у своїх роботах виклав роздуми про працю А.Семенюка «На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження», яка побачила світ у 1996 році у Міннеаполісі (США). Дослідник визначив цю працю як дорогоцінне дослідження українсько-польських стосунків 20-40-х років ХХ століття, де на чималих документальних матеріалах, згадках учасників неупереджено та в рамках тодішніх подій простежуються першопричини виникнення українсько-польського конфлікту, розпочинаючи з міжвоєнних часів до 1945р[29,с. 90].

Статті М.Литвина, Р.Кутового, О.Дзюбана, Я.Дашкевича містять аналіз джерел з Українського архіву у Варшаві, матеріалів Українського центрального комітету у Національному архіві Канади в Оттаві, польські документи про визвольне протистояння українців 1941-1945 рр., документи німецької влади з фондів Державного архіву Волинської області, про протистояння між українцями та поляками на території Волині під час Другої світової війни, матеріали Армії Крайової, що зображують про військово-політичний опір на західноукраїнських землях у 40-х роках ХХ століття[20.,75]. На особливу увагу заслуговує висновок Ю. Киричука про необхідність вивчення вже наявної значної польської документації, як зазначає автор, з питання, якого нелегко уникнути загальними зауваженнями про «чужі інтриги» , як це практикують деякі українські дослідники П. Мірчук та Л. Шанковський. [29,с.252].

Сучасним дослідником цих подій можна назвати і відомого українського історика В. В'ятровича. Показовою є його праця «Друга українсько-польська війна. 1942 – 1947» котра вийшла у 2011 році. В праці дослідник наводить аналіз

низки архівних матеріалів, в тому числі засекречених архівів радянської влади та партизанських загонів УПА. Праця дає погляд на Волинську трагедію як на міжетнічний конфлікт, передумови до якого формувались довго, та були вигідними для окупаційної влади. Також, автор спростував тезу польських істориків про так звані накази геноциду польського населення на українських землях вищим керівництвом українського повстанського руху[18,с.163].

В цьому контексті, варто згадати і публікацію І. Цепенди, де змальовуються дослідження польських науковців окремих питань українсько-польського конфлікту 1943-1947 років, та сформульовані тези про односторонню критику польською історіографією часів існування Польської Народної Республіки протистояння ОУН-УПА, як виявлення бандитизму, домінування тоді пропагандистських підходів до питання, домінування академічних досліджень зі значним обсягом фактографічного матеріалу, особливо про ту діяльність ОУН-УПА, які ніколи не відображувалися в радянській історіографії. У цьому зв'язку І. Цепенда вказує популярну працю А. Щесняка, В. Шоти «Дорога в нікуди», в якій автори намагалися показати злочинність ОУН-УПА, не пропустили деякі реальні факти з діяльності ОУН-УПА на території Польщі, які заперечували ставлення до них як до «жменьки кримінальних елементів»[61,с.120].

Варто відзначити статтю О. Марущенка «Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії», яка присвячена дослідженню історіографії масових вбивств поляків на території Волині та Підляшшя військами Української повстанської армії. Автор аналізує різні підходи до вивчення цієї події в українській історіографії, зокрема, порівнюючи польські та українські дослідження. Марущенко також звертає увагу на тогочасний політичний і суспільний контекст, який вплинув на розвиток подій, та відзначає різні інтерпретації трагедії в сучасних дослідженнях [40,с.5-6].

Важливий внесок в дослідження Волинської трагедії зробили представники української діаспори, які представлені працями З. Книша, Є. Штендери, М. Лебеда, П. Мірчука, Л. Шанковського, П. Терещука. Вони містять

значний матеріал про українське та польське підпілля. Зважаючи на зв'язок багатьох цих науковців до зображених подій, не доцільно надіятися на абсолютну емоційну незалежність висловлених ними тез. Наприклад М. Лебедь у своїй роботі пише, що замість української поліції німці створили польську, серед представників якої було чимало тих, хто ненавидів українців, тому співпрацювали з німцями. Пізніше дослідник говорить, про спільну діяльність польської поліції з більшовицькими партизанами, що спонукало українське населення до самозахисту[41,с.14].

Л. Луцюк, Б. Осадчук, Б. Кордан, Т. Гунчак, П. Потічний, І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний досліджували деякі фрагменти українсько-польських стосунків часів Другої світової війни. І Лисяк-Рудницький писав про це протистояння, що в період Другої світової війни воно набуло максимального піднесення і, водночас, панувала криза в управлінні та стратегії національно-визвольного руху. Він також показав, як ці труднощі позначилися на відносинах між ОУН і демократичними українськими партіями, які виступали за співпрацю між українцями і поляками та на ставленні представників національного руху до поляків [29,с.45]. Щодо проблеми боротьби між українцями та поляками І. Лисяк-Рудницький зазначав, що тут відповідальні поляки та українці однаково, він писав, що жорстокість та насилля були двосторонніми[39,с.261].

Л. Луцюк та Б. Кордан у власній публікації англо-американських матеріалів висвітлили деякі раніше невідомі елементи різнопланової діяльності західних партнерів з українського та польського питань, зокрема, як вони впливали на ставлення емігрантської урядової організації щодо «українського питання», особливо в частині, що стосувалася взаємовідносин політичних і військових діячів Великої Британії та США з керівництвом Радянського Союзу. Збірник, який містить звіти військових міністерств США та Великої Британії, надає інформацію про розвиток ситуації на землях, заселених українцями та поляками, під час та після війни [29,с.13].

Діаспорна історіографія зосередилась на українських інтересах і підкреслює роль України у відносинах з Польщею під час Другої світової війни,

що може призвести до відхилення від об'єктивного трактування цих відносин. Посилаючись на дослідження В. Косика, Я. Грицак можна зазначити, що українська самооборона та загони УПА вступили в конфлікт лише у відповідь на дії польських підрозділів, які співпрацювали з червоними партизанами та через використання польської поліції в антиукраїнських акціях під час Другої світової війни. [29,с.90].

Як підсумок можна зазначити, що українсько-польська історіографія містить низку цікавих та ґрунтовних праць на досліджувану тему. Проте, в обидвох сторін можна віднайти матеріали, в яких вчені в крайніх формах вдаються до звинувачення протилежних сторін конфлікту. Науковці двох країн мають різні інтерпретації українсько-польського конфлікту на Волині під час Другої світової війни. Більшість українських істориків розглядають проблему значно ширше, включаючи дискримінаційну політику польської влади щодо українців у довоєнний період.

Висновки до 1 розділу

Аналіз першоджерел та історіографії, що стосується Волинської трагедії 1943-1944 років та дозволяє зробити висновок, в сучасній історичній науці помітними є просування в дослідженні даних подій в контексті Другої світової війни. Сьогоднішнім науковцям стали відкрити багато раніше засекречених матеріалів, які дозволяють краще дослідити партизанські рухи як польські так і українські. Проте досі присутній дискусійний характер при розгляді цієї тематики серед польських та українських дослідників.

Варто зазначити, що вивчення джерел і документів вкотре підтверджує некоректність викладу історичних подій у вигляді пошуку крайніх та винних учасників вищезгаданих подій. Архівні матеріали демонструють, що жорстока боротьба була викликана українсько-польською взаємною агресією, яка перетворювала людей на жертв, виправдовуючи це стратегічними інтересами чи націоналізмом. Жодній зі сторін немає виправдання, і в будь-якому випадку агресія має бути піддана критиці. Також, варті уваги і джерела які вказують на вигоду цієї конфронтації для тогочасних окупаційних режимів.

В українській історіографії поширюється і набуває впливу метод вивчення подій на волинських землях 1943-1944 років, як частини складного міжнаціонального протистояння між українцями та поляками, що відбувалося під час Другої світової війни на землях, заселених обома народами (території Волині, Холмщини, Надсяння, Лемківщини, Підляшшя та Східної Галичини), і яке слід вивчати у взаємозв'язку з подіями на вже згаданих територіях, а також відповідно до всієї попередньої історії взаємовідносин між українцями та поляками. Волинська трагедія є складною і суперечливою темою в польській історіографії. В одних дослідженнях вона сприймається як геноцид польського народу українськими націоналістами, в інших - як реакція українського населення на польський націоналізм і тотальну полонізацію території.

Розділ 2. Волинська трагедія: причини, хронологія, наслідки

2.1. Передумови та причини виникнення конфлікту

Аналіз сучасних історичних джерел та літератури дає зрозуміти, що Волинська трагедія 143-1944 років була зумовлена низкою причин та факторів, які мають як політичне, такі і міжетнічне та історичне підґрунтя. Відповідно за це час в історичній науці сформувалось низка підходів та думок щодо причин та передумов тих жорстоких подій, що стались на Волині у 1943-1944 роки.

В українській історіографії таким давнім та глибоким коріння конфлікту небезпідставно вбачають ще у ранньому середньовіччі, зокрема в загарбницьких планах Болеслава Хороброго. Так наводиться приклад, як волинська місцева православна шляхта, спираючись на союз з Литвою, чинила запеклий опір експансії католицизму на схід і відіграла головну роль у збереженні православ'я в Україні. З кінця XVI століття населення Волині та Полісся брало активну участь у козацько-селянських повстаннях під проводом Хмельницького та Коліївщини[42].

Історики також стверджують, що польські повстання XIX століття підірвали вплив польської шляхти на Волині і дали поштовх українському визвольному руху. Згідно з дослідженнями, повстанські рухи в Україні відбувалися протягом кількох століть, починаючи з середини XVII століття. Рухаючись зі сходу на захід, після селянських аграрних погромів 1917-1918 років проти поміщицьких маєтків на Правобережжі (знищення Аркадії), ці рухи перемістилася на Західну Україну[42].

Важливим елементом визрівання передумов міжетнічного конфлікту стала війна між ЗУНР і Польщею 1918-1919 років, яку українці програли. За однією з версій, вона фактично була продовженням цієї війни, або ж Другої польсько-української війни 1942-1947 років. Ігнорування польським урядом рішення конференції Ради послів у Парижі про надання автономії Східній Галичині (про Волинь взагалі не згадувалося) підірвало віру українців у можливість легального впливу на ситуацію через міжнародні інституції. На думку І. Ільюшина, Волинська трагедія стала своєрідним реваншем за історичну кривду[29,с.79-80].

Також, українська історіографія вбачає основні передумови та причини протистояння майбутнього у політиці Другої Речі Посполитої та позиції польського еміграційного уряду. У міжвоєнний період з ініціативи воєводи Генрика Юзевського була реалізована спеціальна «волинська політика». Вона полягала у поступовій асиміляції місцевого населення поляками. Заохочувалася лояльність українців до влади та стримувався розвиток національної свідомості. За сприяння воєводи 29 червня 1931 року в Луцьку було створено проурядову партію - Волинське українське об'єднання (ВУО). Щоб запобігти поширенню українського націоналізму та комунізму зі Східної Галичини на Волинь, польська влада у 1932 році встановила так званий «сокальський кордон»[43].

Незважаючи на проголошення рівності громадян, польська адміністрація прагнула контролювати сільські органи місцевого самоврядування, в яких домінували українці. Крім того, «волинська політика» наштовхнулася на опір місцевих поляків. Вони здебільшого відкидали будь-яку ідею співпраці з українцями. Дотримуючись політики етніцизму, дії польської держави суперечили інтересам національних меншин і протегували прагненням титульної нації. Так, за сприяння влади кількість поляків на Волині у міжвоєнний період зросла більш ніж утричі. Завдяки державним преференціям вони перебували у значно кращому матеріальному становищі, ніж українці. Особливі привілеї надавалися військовим колоністам – «осадникам». За зразком описаних Генриком Сінкевичем «кресових сіл», у перенаселених районах з етнічним українським населенням демобілізованим офіцерам і солдатам з державного фонду виділялися землі та кредити[42].

Згідно з дослідженням І. Дерев'яного, між 1919 і 1939 роками на Волині було «розпайовано» 80 тисяч гектарів орної землі, 3/4 з яких розподілили між польськими колоністами, переважно переселенцями. Вони повинні були створювати тут господарства, поширювати польську культуру і, в разі потреби, боротися з внутрішніми і зовнішніми ворогами держави. На базі осадників були створені парамілітарні формування: Стрілецький союз, Союз резервістів, Союз офіцерів запасу, Союз харцерів. Одним із пріоритетів їхньої роботи, як

ззначалося в статутах, було фізичне та ідеологічне виховання місцевої польської молоді. Через кілька років, як і передбачалося їхнім вихованням, вони спробували за допомогою зброї приборкати пориви українців[42].

Земельна реформа мала на меті збільшити відсоток поляків та прискорити асиміляцію місцевого населення. Державна аграрна політика загострила земельну проблему українського селянства та посилила міжетнічну напруженість. Аграрне перенаселення в умовах низького рівня урбанізації та швидкого зростання населення посилювалося економічною слабкістю всієї Польщі. Позбавлені можливості заробляти на життя в тих небагатьох містах, де євреї та поляки займали провідні позиції, близько 40 тисяч волинян були змушені емігрувати до Канади, США та Аргентини.

Польська еміграційна політика була покликана сприяти зміцненню позицій поляків у регіоні. Протягом 1930-х років Міністерство праці та соціального забезпечення і Міністерство закордонних справ ухвалили низку актів, що мали на меті стимулювати еміграцію українців за кордон. У той же час полякам не дозволяли виїжджати з країни. Світова економічна криза призвела до масового зuboжіння українського селянства. Як наслідок, між 1931 і 1935 роками на Волині, особливо на Поліссі, де КПЗУ мала значний вплив, прокотилася хвиля збройних нападів на поміщиків і осадників. Понад 80% цих нападів були здійснені українськими селянами, які страждали від малоземелля У відповідь польський уряд року провів «пацифікацію» українців за допомогою поліції та армії.

Зневіра українців у можливості правового захисту та відстоювання своїх прав призвела до зростання популярності націоналістичної ідеології. Станом на 1935 рік польська розвідка оцінювала кількість членів нелегальної мережі Організації українських націоналістів на Волині у 790 осіб³⁶. У своїй боротьбі оунівці використовували індивідуальний терор проти окремих представників адміністрації та лояльних до влади українців. Метою бойових дій було не фізичне знищення обложених, а привернення уваги світової спільноти[29,с.71].

Українська інтелігенція також зазнавала значних утисків з боку польської влади. Зокрема, у 1930-х роках на Волині лише 1% населення займався інтелектуальною працею. Причому поляків серед них було в чотири рази більше, ніж українців³⁸. Водночас багато об'єктів української культурної спадщини вважалися власністю польського народу. На державному рівні титульна нація подавалася як більш цивілізована і розвинена. Потужним інструментом засвоєння українцями впливу польської культури в дусі державності була військова служба. Крім того, польські парамілітарні організації використовувалися для нав'язування волинянам чужої історичної пам'яті. Поряд з національним та економічним гнітом посилювалося покатоличення православних. До зміни віри українців заохочували перспективи працевлаштування^[42].

У міжвоєнний період відбулися значні трансформації у традиційному релігійному житті волинян. Ю. Киричук дійшов висновку, що переслідування православних польською владою у міжвоєнний період та зростання їхньої національної свідомості спричинили «відлуння середньовічних релігійних війн» на Волині у 1943 році. Ситуація в регіоні ще більше загострилася з призначенням у лютому 1939 року нового воєводи Олександра Гавке-Новака, який проводив значно жорсткішу політику щодо українців, від яких вимагали вживати терміни «руський», «православний». Відбулося повернення до концепції мононаціональної держави^[47].

З часом польський уряд почав трактувати український визвольний рух як підривну роботу на німців. Тому у 1937-1939 роках були проведені масові арешти членів нелегальних політичних сил (особливо серед ОУН). Однак репресії польської влади проти активістів національно-визвольного руху лише посилили його. З початком Другої світової війни, незважаючи на розпалювання національної ворожнечі в регіоні та активну антипольську агітацію, українці демонстрували лояльність до польської влади. Українське національно-демократичне об'єднання та Волинське українське об'єднання агітували співвітчизників підтримати поляків у війні. Українські солдати польської армії

не перейшли на бік ворога, а цивільне населення не піднялося на антипольське повстання.

Міжнаціональна напруженість посилювалася тим, що поляки мали міжнародне визнання і власний уряд у вигнанні. Як зазначав Р. Кутовий, якщо поляки мали «слабкий голос» у міжнародній політиці, то українців не було чути зовсім. Уряд в екзилі не приховував своїх планів повернути за допомогою західних держав втрачені у вересні 1939 року «Східні Креси». Це повністю суперечило програмним засадам ОУН (Бандери). ОУН розглядала Другу світову війну як шанс здобути власну державність. Її радикалізм певною мірою визначив запеклість протистояння. У заявах лондонського уряду в екзилі керівництво ОУН(б) вбачало імперіалістичну загрозу для української нації. Водночас вони визнавали право поляків на власну державу[42].

Слід зазначити, що з початком нацистської окупації вплив інших чинників став особливо помітним. Від самого початку нацисти робили все можливе, щоб унеможливити будь-який союз між українцями та поляками. Заграючи то з однією, то з іншою стороною, вони розпалювали взаємну ненависть. Расистська ідеологія, якої вони дотримувалися, передбачала знищення великої кількості слов'янських народів. Тому їм був вигідний цей міжнаціональний конфлікт, так як і для радянської влади теж, для якої це було спробою винищення обоз повстанських рухів на волинських землях.

Щоб загострити польсько-українське протистояння, червоні партизани почали нападати на польські села під виглядом УПА, причому робили це з вишуканою жорстокістю, не залишаючи після себе свідків. Коли українська поліція пішла в ліси, туди ж пішли агенти німецьких спецслужб і, як нещодавно з'ясувалося, переодягнені енкаведисти зі своїми провокаційними завданнями. Це не могло не позначитися на діях УПА, яка ще тільки зароджувалася. Зокрема, в регіоні поширилися чутки, що на Великдень українці влаштують різанину поляків, які не захочуть покинути ці місця. Польські селяни почали масово тікати до міст, містечок і більших сіл, а також вступати до німецької поліції і разом з нею нападати на українські села. У відповідь у березні 1943 року в Сарненському

та Костопільському районах Рівненської області відбулися антипольські демонстрації, а територія протистояння поступово розширювалася[42].

На відміну від інших західноукраїнських земель, Волинь і Полісся входили до складу Райхскомісаріату «Україна», який характеризувався особливо нестерпною формою окупації. Поступово ситуація складалася не на користь членів ОУН. Вплив поляків в окупаційній адміністрації посилювався, а за їхніми доносоми німці заарештовували найактивніших українців. Молодь, яка переховувалася від примусової праці, концентрувалася в лісах. У цей же час активізувалися радянські партизани, які могли вербувати їх до своїх лав. У зв'язку з цим, за наказом проводу ОУН (Б) на ПЗУЗ, у березні 1943 року українська поліція Волині та Західного Полісся зі зброєю в руках пішла у підпілля. На її базі формувалися перші курені та сотні загонів УПА[42].

На думку Я. Грицака, ситуація ненависті між поляками та українцями на Волині могла тривати довго і не вилитись у форму взаємного винищення, для цього потрібні були вагомі причини. Однією з них стало поповнення німцями каральних поліцейських частин поляками. Саме вони надалі здійснювали каральні операції окупаційної адміністрації. Для польської меншини, яка у сільській місцевості не перевищувала 7%, започаткування масового терору проти українців було рівнозначно самогубству. Розрив дипломатичних відносин між СРСР і лондонським урядом в еміграції у квітні 1943 року прискорив розбудову власних збройних сил поляків. У майбутньому вони також сподівалися деукраїнізувати Волинь і Галичину. План полягав у масовому виселенні українців до Радянського Союзу, значному посиленні полонізації тих, хто залишився, та заохоченні поляків до переїзду на Західну Україну[26].

У той же час УПА значно зміцнила свої позиції. За кілька місяців їй вдалося взяти під контроль значні території і почати створювати власну адміністрацію - Запілля (остаточно сформовану в серпні 1943 року, коли поляки були витіснені з міст). Стрімкий розвиток українського та польського підпілля і виникнення конкуренції між ними за бази постачання неминуче мали призвести до збройного зіткнення.

Навесні 1943 року керівництво ОУН(б) ініціювало переговори з Армією Крайовою у Львові. Оунівці зайняли досить компромісну позицію: вони пропонували налагодити координацію між двома військовими підпіллями, спільно боротися з міжнаціональною напруженістю, відкласти вирішення спірних територіальних питань на майбутнє, а також були готові приєднатися до українсько-польської федерації після війни. Однак польський уряд у вигнанні не був готовий йти на поступки українцям. Це створило зовнішньополітичні умови для ескалації конфлікту[43].

До політичних протиріч додалися соціальні. Керівництво УПА безкоштовно роздавало населенню звільнені від поляків споконвічно українські землі. Тому селяни активно долучалися до міжнаціональної боротьби. Ставлення до ворога часто визначалося не лише ситуацією, але й емоціями. Протягом 1941-1942 років відбулися значні деформації у суспільній моралі волинян[47]. Відбувався процес морального виснаження і навіть спустошення як окремих людей, так і цілих родин. На це вплинула низка чинників (знищення тисяч радянських військовополонених, полонених, примусова праця та ін.) Особливо значний вплив на знецінення людського життя мало масове винищення німцями євреїв.

Таким чином, аналізуючи причини Волинської трагедії 1943-1944 років, можна стверджувати, що ціла сукупність факторів, які призвели до тих подій переконливо доводить глибину і масштабність цього процесу. Серед науковців домінує думка, що головною передумовою міжнаціонального конфлікту стала міжвоєнна антиукраїнська політика Другої Речі Посполитої. Національні, соціальні, релігійні та економічні утиски українців з боку влади згодом вилилися у «сліпий народний гнів» проти поляків.

Важливим чинником протистояння на Волині також історики вважають винятково жорстку форму німецького окупаційного режиму в регіоні, який сприяв ескалації напруженості між українцями та поляками. Серед інших не менш важливих причин конфлікту - негнучка політика лондонського уряду в еміграції та його прагнення за будь-яку ціну зберегти «Східні креси», польський

колабораціонізм, терор проти українців на Холмщині, співпраця польського підпілля з радянськими партизанами та створення власних партизанських загонів, конкуренція між партизанськими групами за постачання, а також поширеність стереотипів серед населення, що заважали порозумінню. Також, подекуди українські історики визнають, що утворення Української повстанської армії загостило проблему контролю над значними територіями Волині на які претендували обидві сторони[42].

У свою чергу, події 17-23 лютого 1943 року, коли в селі Теребежі поблизу Олеська відбулася Третя конференція ОУН, що призвела до усунення виконувача обов'язків провідника ОУН Миколи Лебеда, а його місце зайняв тріумвірат у складі Зиновія Матли, Дмитра Маївського та Романа Шухевича, стали безпосередніми передумовами для ескалації конфлікту. Як і попередня конференція, ця не розглядала польського питання. На цей час ОУН(б) розділилася на волинян і галичан, які мали різні погляди на подальшу діяльність.

Початок активних дій відбувся без схвалення Проводу та всупереч резолюції конференції. Швидше за все, рішення Клячківського розпочати широкомасштабну партизанську війну та антипольську акцію було зумовлене дезертирством кількох тисяч українських поліцейських, які приєдналися до українських партизанів, тим самим збільшивши їхні сили.

Достеменно невідомо, що до цього призвело, але є підстави вважати, що це сталося завдяки втручання радянських партизанів. Зокрема, у звіті полковника Антона Бринського, командира радянської партизанської бригади особливого призначення, який підпорядковувався військовій розвідці Червоної армії, йдеться про те, що йому вдалося встановити контакти з українськими партизанами і він вирішив підштовхнути їх до боротьби з німцями: "Шляхом провокацій мені вдалося довести до того, що в чотирьох районах німці почали арештовувати поліцаїв і розстрілювати їх. Тоді поліцаї втекли в ліс [...]. Боринський зазначав, що це призвело до повстання проти німців на Волині"[38].

Радянські партизани розраховували, що дезертири з поліції прийдуть до них, однак ті пішли до УПА. Крім того, на користь цієї версії свідчить польський

рапорт: «Ліві лапки... слід [...] припустити, що в лавах української поліції діє радянська провокація. Перш за все, сам початок повстання не був синхронізований з жодними військовими подіями на сході чи заході Європи, тому діяльність повстанської української міліції на Волині була хаотичною і бандитською, що могло призвести до анархізації життя на неприфронтовій території і бути вигідною в першу чергу більшовикам. Бандерівці, як і мельниківці, намагалися організувати ідеологічно лояльні їм збройні сили відповідно до програми ОУН [...], але весна 1943 року не давала підстав вважати, що це був відповідний час для збройного повстання з огляду на українські інтереси. Здається, що радянська провокація використала фермент у лавах ОУН, ненависть членів цієї організації до поляків і вороже ставлення бандерівських чинників до німецьких чинників на Волині та Східній Малопольщі, прискоривши, з огляду на політичні та військові інтереси совєтів, вибух заворушень».

Таким, чином, слід зазначити, що події Волинської трагедії 1943-1944 років стали своєрідною точкою ескалації тривалого міжетнічного конфлікту українців та поляків, причини та передмови якого формувались ще з Першої світової війни та загострилися подіями Другої світової війни та окупаційною політикою.

2.2. Хронологія подій 1943-1944 рр.

У 1943 році Волинь стала найбільшим центром польсько-української війни. Активний наступ радянських військ потрібно було закріпити, послабивши німецький тил. З цією метою на Волинь з Білорусі, яка на той час вже була окупована радянськими партизанами, були перекинуті спеціальні підрозділи. Їх поява на Північно-Західній Україні змусила українських і польських підпільників активізувати зусилля зі створення збройного підпілля.

Для української сторони баланс був вичерпаний остаточним рішенням про збройний зрив на III Конференції ОУН у лютому 1943 року. Деякі дослідники вважають, що саме ці постанови стали вирішальними в антипольській акції на Волині. Однак їх аналіз не дає підстав для таких тверджень. Ставлення конференції до поляків було двояким. З одного боку, вона підтвердила резолюції Другої конференції: «З боку поневолених народів сучасної Європи, зокрема її сходу, ми боремося за ліквідацію дрібних незначних суперечок в ім'я національних революцій, проповідуємо і організуємо спільний фронт поневолених народів для боротьби проти імперіалізму і проти поневолення під гаслом свободи народів і людини». З іншого боку, він містить застереження: «Стоячи на позиції побудови національних держав усіх народів на їх етнографічних територіях, український народ стоїть і буде стояти проти всіх спроб поневолених нині німецьким чи московським імперіалізмом народів [...] захопити цілком або частково українські землі і поневолити Україну»[19,с.157].

Слід зазначити, що антипольські виступи на Волині почалися не після того, як українська поліція пішла в підпілля в березні 1943 року, а ще раніше. Втеча українських поліцаїв до лісу призвела не до масових вбивств польського населення, а до окремих зведення рахунків з поляками, які залишилися на німецькій службі. «У зв'язку з втечею української поліції в ліси з повним спорядженням, - читаємо в документі «Українські справи», - почастишали випадки вбивства поляків, які працювали на німецькій службі - як управителі маєтків, у лісництві, дорожній службі тощо». Ніде в документі не йдеться про

масові протистояння з поляками, пов'язані з переходом української поліції в підпілля[19,с.135].

У звіті Міністерства внутрішніх справ за травень-червень 1943 року йдеться: «Однак масові протести досягли свого апогею лише тоді, коли був сформований український повстанський загін під керівництвом так званого Тараса Бульби». Інформацію польського підпілля підтверджують звіти радянських партизанів. 17 червня Сидір Ковпак записав у своєму щоденнику про територію Рокитнянського району: «За залізницею почалася лінія націоналістів-бульбівців. Німці розпалюють національну ворожнечу. Багато польських сіл бульбівці вже спалили, а сім'ї вирізали». Подальші записи партизанського командира показують, що він чітко розрізняв загони Бульби і бандерівців. Під датою 24 червня він пише, що по дорозі «в селах бульбівців замінюють бандерівці»[19,с.143].

Інформація про перші антипольські акції бандерівців з'являється в документах УПА лише у квітні 1943 року: «11 квітня цього року відділ УПА розбив польську банду, яка напала на українське село Майдан Лепенський і грабувала українські села». Чітке розмежування між двома групами українських націоналістів можна знайти і в щоденнику іншого партизанського командира, С. Руднева: «Втрат з нашого боку не було. Ворог поніс великі втрати в людях, спалено багато ворожих будинків. Місцеве населення було дуже задоволене, що УПА захищає беззахисне населення від польських бандитів. [...] 25 квітня цього року відділ переходив польську кольорову лінію Добра, і польська банда почала його обстрілювати. Повстанці пішли в атаку на ворога. Банду було розбито і спалено велику кількість польських будинків. З боку УПА був один вбитий. З ворожої сторони - 25 вбитих. Здобутків не було»[19,с.144].

В одному з повстанських описів початок антипольських акцій УПА подається як відповідь на провокацію. «До речі, - читаємо тут, - заслугою польської провокації є злочинний погром німцями кількох українських сіл на Горохівщині (Волинь). А саме, 10 квітня цього року дуже рано вранці близько 200 німецьких поліцаїв прибули до села Княже і за готовими списками почали

катувати цілі родини, грабувати і спалювати їх. Було вбито і спалено живцем близько 425 українців. Було спалено близько 60 господарств. У такий спосіб було знищено ще 5 сіл, серед яких Квасів, Охлопи та інші. Коли виявилось, що списки жертв виготовили для німців місцеві зорганізовані поляки, українські партизани Української Повстанської Армії почали у відповідь по всій Волині самооборонну акцію перед терором німців і поляків. Тому поляки тікають з Волині у Галичину, де знаходять притулок у лігеншафтах».

Перші антипольські акції на Волині, які відбулися взимку 1943 року, були стихійними. Одним із провокаційних чинників стала інформація про антиукраїнські акції на Холмщині. Водночас навесні тут почала циркулювати й інша провокативна інформація, яка могла мобілізувати українське населення на радикальні дії. У квітні 1943 року радянська партизанська розвідка повідомляла, що «польські націоналісти поширюють серед польського населення чутки про те, що в найближчі дні на території колишньої Польщі вибухне загальне повстання, яке почнеться зі Львова»[47].

Участь збройних загонів Тараса Боровця у спонтанних акціях, можливо, спровокованих радянською агентурою, додала конфлікту гостроти взимку і навесні 1943 року. За цим послідував перехід української поліції у підпілля, що значно посилило повстанські загони, створені під керівництвом ОУН (б), змінило баланс сил, виводячи бандерівців на домінуючу позицію. Заміна поліції польською поліцією та її часте використання німцями для антиукраїнських пацифікаційних акцій є ще одним елементом ескалації конфлікту.

До кінця літа 1943 року точилася запекла боротьба за домінування в українському підпільному русі, яку врешті-решт виграли бандерівці. Однак створити єдине централізоване командування УПА їм також вдалося лише наприкінці 1943 року. Тривалість цього протистояння була зумовлена також внутрішніми конфліктами всередині ОУН(б): усуненням Миколи Лебеда з посади керівника уряду та фактичним захопленням влади Романом Шухевичем, яке було затверджено лише Третім Надзвичайним Великим збором у серпні цього року. Член Проводу ОУН Михайло Степаняк у своїх свідченнях НКВС

стверджував, що навесні 1943 року »Клим Савур повернув назад присланих Рубаном людей і таким чином перестав підпорядковуватися Центральному Проводу, мотивуючи це тим, що він, Клим Савур, мусив очолити і зібрати збройні сили, які виникли стихійно, а в деяких випадках перейшли до активних дій проти німців, що загрожувало використанням цих сил червоними партизанами». Додатковим фактором, який сприяв зростанню хаосу саме на Волині, стала загибель 13 травня 1943 року Василя Івахіва, військового референта ОУН(б) на цьому терені і фактичного першого командира УПА. Саме на такому фоні стали можливими безконтрольні дії окремих повстанських командирів улітку 1943 року на Волині[19,с.147].

Після цього Дмитро Клячківський приймав рішення про залучення загонів УПА до антипольських виступів. У своїх рішеннях він більше покладався на власне розуміння ситуації, ніж на вказівки центрального керівництва, яке, на його думку, не розуміло реальної ситуації. Вплив Клячківського як керівника підпілля в регіоні був значно більшим не через його безпосереднє керівництво в особі Проводу ОУН, а через специфічну ситуацію, в якій він опинився. Наростало протистояння між українцями та поляками, активно діяли конкуруючі сили Тараса Боровця, наростало неконтрольоване селянське повстання. Місцевий провідник бандерівського підпілля не міг стояти осторонь цих процесів, оскільки це загрожувало повною втратою контролю над ситуацією.

Рішення Дмитра Клячківського було спробою очолити процес, який він не міг зупинити, і використати його для посилення власного впливу та розгортання підпорядкованих структур. З наявних джерел неможливо визначити, чи це рішення мало наслідком вказівки знищувати польське ,чи лише залякування, щоб змусити їх покинути територію та знищити населені пункти (як впливає зі свідчень іншого повстанського командира Степана Ковалія). Але незалежно від того, якими були точні інструкції, можна з упевненістю, спираючись на задокументовані факти, стверджувати, що вони були порушені, а антипольська акція вилася в масові неконтрольовані вбивства цивільного населення[19,с.147-148].

Описуючи травень 1943 року, в звітах ОУН(б) йдеться: «Поляки покидають села і втікають до міст, бо кажуть, що їх «хлопці з сокирами рубають» Коли німці намагаються забрати їх до Німеччини, вони тікають назад у поля, утворюють більші скупчення і там укріплюються. Подекуди німці давали їм охорону. Через те, що поляки провокують та інформують, населення відчуває до них велику ненависть. Люди кажуть, що якби не доноси поляків, німці не змогли б нас тероризувати»[43]. Таким чином, станом на кінець весни 1943 року причиною виїзду поляків з сіл була не організована підпільна діяльність, а дії населення.

Розповідь очевидця подій на Волині влітку 1943 року, яка була додана до звіту МВС, містить цікаву інформацію про поведінку німців, коли конфлікт набув масового характеру: «Перед різаниною поляків у перших днях липня 1943 року німці залишили свої пости в селах і містечках. Натомість вони взяли в облогу залізничні станції та повітові міста». Один з радянських партизанських командирів, Семен Руднев, вважав, що німці відіграли значну роль у розпалюванні польсько-українського конфлікту. 16 червня він зробив такий запис у своєму щоденнику: «Всі ці націоналістичні групи вбивають і ріжуть польське населення. У зв'язку з цим поляки тікають до німців, які формують поліцію проти націоналістів і партизанів. Німці навмисно розпалюють національну ворожнечу з однією метою: утримати владу, що б не сталося».

Подальший розвиток антипольських виступів і залучення до них загонів УПА навесні та влітку 1943 року показав неспроможність польського підпілля самостійно захистити своє населення. Це підштовхнуло керівників самооборони до співпраці з червоними партизанами. В оперативному зведенні радянських партизанів з Волині від 17 квітня 1943 року : «Делегації місцевого польського населення просять про допомогу, запрошуючи наші загони розміститися в селах, які зовсім не мають зброї». У щоденниках партизанських командирів, які перебували на Волині влітку 1943 року, неодноразово згадується, що їхні загони радо приймали в польських селах[19,с.151].

Співпраця з німцями та червоними, які вважалися головними ворогами повстанців, включала в себе також і самих поляків як ворогів. У тогочасному звіті українського підпілля з Волині зазначалося: «Поляки виступають як 1) німецькі прислужники, 2) червоні партизани і 3) самостійна збройна сила». У листівці від командування УПА в червні 1943 року говориться «Якщо на українських землях спалахне нова Гайдамащина чи Коліївщина, то відповідальність за неї падає цілком і виключно на ті кола, які завели польську визвольну політику в антиукраїнській табір московського і німецького імперіалізму і діють сьогодні на українській території як прислужники Москви і Берліна проти українського народу».

Погроза з цього заклику справді була дуже швидко реалізована, і саме на літо 1943 року припадає пік протипольських акцій на Волині. Причому, судячи з того, що звітів за липень — серпень 1943 року є відносно небагато, далі домінував стихійний елемент. Наприклад, в одному з наказів від 27 липня 1943 року повстанцям наказувалося: «Знищити озброєні польські банди, які були постійною загрозою для місцевого українського населення і нацьковували на нього морди та рубанки. Ворожі сили склалися з понад 400 озброєних поляків і відділу червоних». У звіті про напад на одну з польських баз у Гуті Степанській зазначалося наступне: «Знищити озброєні польські банди, що знаходяться в колоніях Гута Степанська, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашкове, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Мицька, Мутвиця, Підселече, Поляни, Голинь, Кам'янок і хутори Мельники, колонії Селисько, Зівка, Острівки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іванче, Ужане, Галі, Переспа, Березівка, Кам'яне і становили постійну загрозу для місцевого українського населення та перетворювали його на морди та рубанки»[19,с.156].

Навесні 1943 року не було наведено жодних конкретних цифр щодо того, скільки людей було вбито і скільки депортовано, що ще більше ускладнювало можливість загального підрахунку жертв цієї війни. Ось уривки зі звітів тих часів: «Ліквідувавши по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, дивізії відійшли на укріплені позиції. Ворог стримував наступ сильним кулеметним

вогнем. Це тривало до полудня. На місце було підтягнуто гармату і розпочато підготовку до подальшого наступу [...]. В наступі на Вирку перший відділ натрапив на ворожу заставу з її передовою охороною. Ворог відступив, відстрілюючись. Після ліквідації Острівки опівдні. З розпочався бій за Вирку. Ворог заховався в цегляних будинках біля костелу і в костелі та, розмістивши кулемети на деревах, вів вогонь по нашій лінії. Після двогодинного бою відділ перейшов у наступ». З іншого зведення: «Відомості про ворога: збройні сили ворога зосереджені в Гуті, Сошниках, Вирці, Выборзі та Галах. Згідно з отриманими відомостями, їх є понад 500 чоловік. Між ними є червоний відділ. Вони озброєні крісами, фінками та кулеметами. Гута сильно укріплена і обкопана»[19,с.157].

В інформації польського підпілля про падіння цієї бази самооборони в липні 1943 року причиною називається вичерпання амуніції у тривалих боях, що точилися з березня того року. Розмах цієї операції, яку подають в основному опираючись на спогади, постійно зростає — від кількох десятків до понад сотні населених пунктів. Це дає підстави сумніватися в достовірності спогадів про подію як недостатньо об'єктивного джерела.

Найзапекліше протистояння відбулось 10-11 липня 1943 року. Звіт генерала Коморовського, в якому він вказує на напад на 60 польських сіл у Володимирському та Горохівському районах 11-12 липня, є фактично єдиним документальним свідченням великого географічного масштабу акції тих днів. Детальний опис подій на цій території можна знайти у підпільному часописі "Nasze Ziemię Wschodnie" за жовтень 1943 року. У ньому йдеться про те, що протягом 11 липня українці атакували низку населених пунктів (точна кількість не вказана, наведено приклади з семи): «У районі Ожешина з 350 поляків, які там перебували, залишилося в живих заледве 60. Вцілили переважно ті, кого в момент нападу не було вдома, і тільки вони змогли втекти за межі Волині. Банда прибула о 9 годині ранку під керівництвом відомого місцевим полякам Гжегожа Возняка, одягнена в якусь радянську форму, з важким кулеметом і шістьма автоматичними карабінами. Поляків виводили з домівок і вбивали на узліссі.

Велика банда в німецькій формі з'явилася в містечку Порицьк 11 липня близько 11-ї години. У цей час польське населення перебувало в костелі на недільному богослужінні. Вони відкрили вогонь з карабінів і закидали людей, які виходили з костелу, ручними гранатами. Було вбито близько 100 поляків, перед вівтарем важко поранено ксьондза, а сам вівтар зруйновано гарматним снарядом, що розірвався під ним. Банда пограбувала місто і відступила до лісу близько 17 години. Близько 400 поляків було вбито в районі Садови. Це зробила банда зі 100 осіб, озброєна лопатами і вилами. Банда ходила по околицях, виловлюючи поляків, яким вдавалося тривалий час переховуватися в сусідніх лісах[19,с.158].

У районі Загай з близько 300 поляків, які там проживали, вижило лише п'ятеро. Ватажками банди зі 100 осіб були українці Федак і Жук, відомі місцевим полякам. У місцевості Заболотки українська банда вбила 12 поляків, у тому числі священника. У колонії Здзари місцеві українці вбили близько 17 польських родин. У районі Нового було вбито 35 поляків». Про такі ж антипольські виступи 11 липня у Володимирській області повідомляється у звіті командування АК Львівської області. У ньому йдеться про напад на шість населених пунктів.

Підготовка до акції почалася напередодні, 10 липня, коли в селах почалася мобілізація українців. Увечері в місцях збору відбулися збори, на яких мобілізованим повідомили, що вночі відбудеться акція проти поляків. «О 2:30 ночі 11 липня 1943 року, - читаємо у свідченнях, - почалася різанина. Кожну польську хату оточили щонайменше 30-50 селян з холодною зброєю і двоє з вогнепальною. Вони наказували відчинити двері, а в разі відмови - рубали двері. У хати кидали ручні гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, а тих, хто тікав, розстрілювали з автоматичних карабінів».

Вбивства тривали до 11 години ранку. Після цього почалося пограбування майна розгромлених колоній. Окрім семи населених пунктів, перелічених в інших свідченнях, тут фігурують ще п'ять (Гурів Великий і Малий, Вигонка, Зигмунтівка, Вітольдівка). Загалом, за словами очевидців, в результаті цієї акції загинуло понад тисячу людей. Подібний напад відбувся і на півночі

Володимирської області, але він не був його свідком, тому не може надати жодних подробиць про нього.

Напередодні нападу була спроба встановити домовленості між українським підпіллям і штабом польського партизанського з'єднання. Ці домовленості були зірвані нападом поляків на український штаб в ніч з 10 на 11 липня. Українські повстанці відбили напад і у відповідь «вирішили з найбільшою суворістю покарати польський штаб, що й зробили, а постраждало польське населення, на території якого цей штаб знаходився». За словами командування підрозділу «Січ», польські солдати почали передавати німецькій поліції інформацію про штаб повстанців, його розташування, засоби охорони та плани, а в ніч з 10 на 11 липня здійснили спробу захоплення самого штабу. У відповідь українські повстанці наступного дня знищили польський підрозділ і все село Домінополь, яке було його базою[19,с.155-157].

Ці події описані в іншому документі українського підпілля, віднайденому після першого видання книги «Звіті про бої загону «Січ»». У ньому йдеться «Дня 11.VII. 30 осіб вирушило в Біскупчин воювати в ч. 6 для ліквідації сексотів, набраних переважно з польського населення. Було вбито близько 2 тис. осіб. З нашого боку жертв не було. 12.VII. 150 стрільців вирушили до Домінополя для ліквідації польського штабу і польських сексотів. Було вбито близько 900 осіб, в тому числі 10 польських партизанів, які перебували в цьому штабі». Таким чином, протягом двох днів на території підрозділу «Січ» відбулися антипольські операції, в результаті яких загинуло близько трьох тисяч осіб, що задокументовано самими повстанцями.

Досить детальну інформацію про трагічні події, що сталися 18 липня у Володимирі-Волинському, можна знайти і у звіті партизанського загону ім. Шукова. «У місті відбулося масове побиття бандерівцями (українськими націоналістами) поляків, які зібралися на недільне богослужіння. Поляків били в костелах і на вулицях, в результаті чого було вбито 18 священників і до 1 500 громадян. Німці не втручалися в це побиття і лише через кілька днів видали

заклик до поляків вступати в поліцію і жандармерію для боротьби з бандерівцями.

Звіт відділу «Бегма» від 28 липня менш детальний і містить наступну інформацію: «З 10 по 20 липня кілька тисяч бульбівців розпочали наступ на польські села Чутаєвець, Вафи, Голи, Пісочна, Тур, Сошникіно [назви сіл спотворені репортером - В. В.] та інші. По дорозі вони все спалювали, жорстоко катували населення, а потім відступили на північ. Основний опір чинили озброєні поляки з села Бути на чолі з ксьондзом. Втрати поляків склали 400 вбитими. Загін командира Дорошенка, який прийшов на допомогу з Рівненщини, разом з поляками знищив сотню націоналістів. Захопили шість кулеметів. Ми відправили три партизанські загони на допомогу полякам у боротьбі з бульбівцями і для виведення польського населення».

У польських документах з осені 1943 року зазначалося, що після українських атак того літа польське населення було сконцентроване в 11 повітових містах і 25 сільських оборонних базах. Ці бази являють собою окремі села або кілька польських сіл, розташованих поблизу, до яких стягувалося населення з небезпечних сіл. Кожна база має невеликий польський збройний підрозділ.

З серпня 1943 року збройна протидія посилилася, а напади на українські села здійснювалися як спільно з німцями, так і самостійно. У звіті з Володимирщини та Горохівщини за серпень 1943 року йдеться: «У попередні місяці поляки відповіли на організовану протипольську акцію українського населення втечею під німецьку охорону та неорганізованим слабким опором. Тепер поляки мстяться українському населенню, організовуючи у співпраці з німцями масові вбивства, пожежі та грабунки, а українське населення або тікає (Мосир, Білин, Стенжаричі, Писарева Воля), або вчиняє малоефективні акти відплати (колонія Хвалка - в одному нападі вбито 3 польські родини і одну українську, Заболоття - дві жінки з дітьми)[19,с.149].

Зі страху перед взаємно загрозливою акцією винищення багато мешканців евакуюються в безпечні райони та ліси (поляки зі Станиславова, Хвалки,

Землиці, частково з Града та ін., а українці зі згаданих вище районів). Німці, користуючись ситуацією, відбирають майно у польських втікачів, відправляють їх на роботу до Німеччини (Станиславів) і вступають до лав польських збройних банд і поліції, які розміщуються в місцях їх терористичних атак (Берестечко - 100 осіб, Білин, Володимирівка - 200 осіб, Конюхи та багато інших).

Лють польської поліції проти українців безмежна. Якби німці не стримували її (не бажаючи міцних загальних стосунків з українським населенням), то вона могла б завдати нам у сто разів більше людських втрат, ніж це було дотепер. Певна частина польського населення (дуже незначна) залишається на місцях своєї постійної праці, йдучи на різні компроміси з нами, ініціюючи всілякі переговори, які, однак, поки що не дали жодних результатів»[19,с.152].

Радянські партизани також відзначали активізацію польських антиукраїнських дій на Волині у другій половині 1943 року. В одному з їхніх документів говориться «В районі Рафалівки Рівненської області діє польський загін, який 13 листопада організував «криваву суботу», влаштувавши розправу над українським населенням в селах Колодязь і Собищина Рафалівського району. Подібні підрозділи існують і в інших районах Рівненської області, але їхнє місцезнаходження не встановлено». У збірнику «Польський терор на Західній Україні», укладеному українськими підпільниками на основі територіальних звітів, подано інформацію про близько 30 українських населених пунктів Волині, які зазнали нападів поляків у серпні-листопаді 1943 року[47].

У листопаді 1943 року МВС Польщі констатувало, що втеча поляків з Волині вже припинилася, а дехто навіть повертається на покинуті землі і організовує загони самооборони: «Зростає сила польського опору на селі. Нещодавно в Любомльському повіті відбулися сутички між польською самообороною і бандами УПА, в яких українці зазнали значних втрат».

Наприкінці 1943 року у звітах українського підпілля з'являється інформація про неможливість продовжувати чи розпочинати організаційну роботу через активізацію поляків. «У західній частині Голобського району і

північній частині Турійського району, - йдеться в грудневому звіті українського підпілля, - організаційна робота неможлива через поляків, які поширюють свої акції від села Купичів на навколишні села: Клюськ, Горуша, Задиби, Радовичі, Черніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Літин, Дажва, Каролінка та інші. У цих селах поляки грабують майно і знущаються над населенням, яке масово тікає в південні райони». Контрольовані польським підпіллям терени стають базою для розгортання тут збройних формувань 27-ї Волинської дивізії АК, яка почала формуватись на початку 1944 року[19].

Жертвами кривавого протистояння влітку 1943 року стали не лише українці та поляки, а й чехи, які жили тут великими громадами. Одна з найбільших трагедій, в якій постраждали сотні чеських та українських мешканців, сталася в селі Малин. У посланні єпископа Рівненського Платона до митрополита Полікарпа вказується, що в цій акції брали участь поляки, імовірно поліцаї: «Маємо честь з великим жалем повідомити Ваше Високопреосвященство, що, як нам повідомили 14.7.1943 р., в с. Малин, Острожецького району, Лубенської округи, відбулася страшна подія нечуваного жаху для українського і чеського населення: людей зігнали до місцевої дерев'яної церкви і спалили. Тих, хто не міг поміститися в церкві, зганяли до будинку колишньої гміни та хлівів і там також спалювали. Загалом було спалено до 850 осіб. Все це робила державна поліція за допомогою узбеків і поляків. Крики людей, які гинули у вогні, було чути за 5 кілометрів. Священику вдалося врятуватися».

Швидке наближення радянсько-німецького фронту змінило ситуацію у протистоянні. Було очевидно, що радянська влада повертається і що вона знову стане головним ворогом для українських націоналістів, вимагаючи їхньої уваги. Тому восени 1943 року переговори між українським і польським підпіллям відновилися. Зустрічі відбувалися в Галичині, де перебувало керівництво обох підпільних рухів у Західній Україні, але серед ініціаторів були й представники українського підпілля на Волині. В одному зі звітів Волинського проводу ОУН за вересень 1943 року автор зазначає: «Вважаю політично доцільним звернутися

до компетентних чинників з пропозицією переглянути наше ставлення до поляків і шляхом перемир'я з польськими провідниками відділити їх від німців і більшовиків, що позбавило б і тих, і інших значної кількості живої сили і морально розклало б їх. Складне становище поляків у теперішній час дає підстави думати, що така спроба була б успішною». На жаль, переговори вкотре закінчилися нічим, а тому вони не змогли зупинити розростання конфлікту, який на той час вже перекинувся на Галичину, охопивши таким чином майже всю Західну Україну

Перелом 1943-1944 років характеризувався черговою ескалацією конфлікту, який, з огляду на те, що польські підпільники в перші місяці нового 1944 року розпочали створення 27-ї Волинської дивізії АК, набув ознак війни між двома підпільними арміями. На жаль, цивільне населення постраждало в цій війні не менше, ніж раніше, оскільки вона велася за панування над територіями, населеними як українцями, так і поляками. Кожна з підпільних армій, УПА і АК, здійснювала дії, спрямовані на «завоювання оперативного простору» на території, що часто призводило до ліквідації іноземного населення, яке розглядалося як потенційна загроза для розвитку власного руху[43].

На початку 1944 року дивізія радянських партизанів під командуванням Петра Вершигори розпочала масований наступ на бази УПА у Свинаринському лісі. Повстанці були змушені відступити, чим скористалися польські підпільники. «У перших днях лютого, - пише Іван Ольховський, - батальйони «Сокола», «Яструба», «Луни» і «Сивого» 27-ї Волинської дивізії піхоти АК, яка щойно поповнилася поліцаями з 107-го шуцбатальйону, провели свої «очисні акції» в селах навколо Свинаринської Січі. Польські солдати захопили навколишні села майже без бою, оскільки в них вже не було жодного члена УПА. Тому українські селяни-біженці стали мішенями під час їхніх «військових операцій». Так, у Свинарині під час нападу польських солдатів було вбито 50 осіб, у Мочулках - 10 осіб, у Ревушках - 14 осіб, у Вовчаку - 9 осіб, в Осі - 23 особи. З цих окупованих сіл аківці напали на Осекрив, де вбили 40 осіб, і на Маковичі, де було вбито 47 українців»[19].

Подібні акції по всій Волині тривали і в березні 1944 року. «До дня 15.111, в районі Верби з рук поляків впало понад 600 осіб. Населення перебуває у справді критичному становищі. Все майно, яке там було, поляки забрали, а люди блукають по лісах, роздягнені і голодні. Така ситуація триває вже близько 2 місяців». з 11 січня по 18 березня 1944 року солдати 27-ї Волинської дивізії АК провели 16 великих боїв з українцями.

Іван Ольховський у своїй книзі «Кривава Волинь» описує одну з таких акцій, що відбулася в селі Запілля на Любомльщині: «18 березня 1944 року село оточили два батальйони вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії: поручника Казімежа Філіповича («Корд») і поручника Міхала Фіалки («Сокола»). Мешканців Запілля, які тікали в ліси та багна, польські солдати розстрілювали та заганяли в хати (зокрема, до Киселів) та в стодолу Мадричунів. У північно-західній частині села, на Козачку, поляки зіткнулися з сільською самообороною. Зав'язалася перестрілка. Поляки втратили кількох солдатів і відступили до центру села. У цей час частина селян встигла вискочити зі своїх схованок і втекти до лісу. Нападники зрозуміли, що їм чинить опір невелика кількість людей, і масованим вогнем відтіснили їх у ліс за межі Запілля[29,с.85].

Після цього почалася жорстока розправа над захопленими запільчанами та мешканцями інших сіл, які там переховувалися. Поляки вивісили на тополю прапор, вишикували чоловіків у колону, зв'язали їм руки, спустили штани, щоб вони не могли втекти, і почали нібито з'ясовувати, хто належить до Української повстанської армії. Чоловіки відмовилися називати себе повстанцями. У стодолі Кондратюків (Мадричунів) їх катували, кололи багнетами, розпорювали животи та відрізали голови. Тих, хто намагався втекти, ловили і приводили назад або розстрілювали на місці. Поруч грала музика, щоб вони не чули тортур. Коли розправа закінчилася, нападники підпалили сарай з тілами вбитих і поранених, щоб замести сліди. Вони також підпалили будинки в селі і місцеву Свято-Миколаївську церкву, побудовану в 1763 році. Того дня в Запіллі було вбито близько сотні мирних жителів, серед яких були діти, жінки та люди похилого віку».

Конфлікт на Волині тривав до зміни лінії фронту навесні 1944 року. Тогочасні звіти показують складність ситуації. Вони відображають діяльність УПА, польського підпілля, німецької армії та влади, радянських партизанів, інформацію про пересування фронту та місцеві союзи поляків з радянськими партизанами, німцями чи угорськими військами. Фронт просувався волинськими землями доволі повільно, і часто навіть на невеликій відстані від нього точилася інша війна - польсько-українська. Подальше відновлення радянської влади з її репресіями та депортаціями проти українського та польського національних рухів показало їхнім лідерам, звідки походить найбільша небезпека для обох народів.

В одному з повстанських документів за травень 1944 року можна знайти інформацію про зміну ситуації в цьому районі: «Частина польських партизанів, які входили до групи Ковпака, не пішла з ним у німецьке запілля, а залишилася за Случем у Людвипільському і Березнівському повітах. Ця група активно протидіяла відділам УПА та українському населенню. З початку квітня ця група викопувала прикордонні стовпи з польськими орлами на старому польському кордоні. Підрозділи НКВС здійснили рейд по Людвипільському та Березнівському районах і знищили групу. На прикордонних стовпах повісили 16 поляків. Решту польського чоловічого населення, яке залишилося подекуди в польських колоніях, більшовики мобілізували і відправили до Рівного в легіон В. Василевської. Решта поляків у селах Людвипільщини симпатизувала відділам УПА. При русі на схід відділи УПА затримуються в польських колоніях, поляки добровільно дають їм харчі, виставляють охорону, передають їх через НКВД»[19,с.167].

2.3. Наслідки трагедії

Загострення міжетнічного конфлікту між українцями та поляками у 1943-1944 роки, призвело до низки наслідків, які відгукуються і в сучасному житті обох країн. Найжахливішим наслідком є велика кількість жертв з обох боків. Кількість жертв, яку називають дослідники, дуже різниться. За польськими оцінками, під час цієї трагедії з польського боку загинуло щонайменше 36 543 - 36 750 осіб (переважно польських селян), з яких понад 19 000 мають ідентифіковані імена, а з українського - до кількох тисяч. Деякі польські історики оцінюють кількість загиблих поляків у два-три рази вище. Зокрема, польські історики Ева і Владислав Семашко та Гжегож Мотика, повторюючи дані істориків Семашко, вказують на кількість 100 000 польських жертв на всіх територіях протистояння, включно з Волинню, хоча праці істориків Семашко часто містять фальсифікації, пов'язані з перебільшенням кількості польських жертв і применшенням кількості українських жертв[29,с.73].

Польський історик Гжегож Мотика раніше писав, що від рук поляків загинуло 15—20 тисяч українців. А у своїй книзі «Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 років» він стверджує, що «у світлі найновіших даних» він схильний зменшити кількість вбитих поляками українців до 10-11-15 тисяч. Однак жодних «новітніх даних», на основі яких він зменшив кількість українських жертв, у своїй книзі він не наводить[43].

Оцінюючи Волинську трагедію, польські історики та політики застосовують подвійні стандарти: масові вбивства польського цивільного населення вони називають етнічними чистками, геноцидом і, а масові вбивства українського населення за етнічною ознакою - польськими «акціями відплати» і воєнними злочинами. Поляки часто здійснювали ці «відплатні акції» в українських селах Закерзоння, які знаходилися за десятки і сотні кілометрів від волинських польських сіл, що зазнали нападів з боку ОУН-УПА. Польські історики та політики не пояснюють, яким чином українські села Закерзоння, на які «відплатили поляки», були відповідальними за напади ОУН-УПА на польські

села на Волині. Деякі польські історики використовують термін «превентивна відплата» щодо польських нападів на українські села, які поляки здійснили першими[43].

В українських історичних працях також згадуються відплатні акції українців проти поляків: Напади українців на польські села пояснюються як відплатні акції за попередні напади поляків на українські села. Українські історики не погоджуються з позицією польських істориків і вважають, що вбивства українського населення слід оцінювати за тими ж критеріями, що й вбивства польського населення. Вони також вважають, що антипольські дії ОУН і УПА не можна називати геноцидом, оскільки геноцид чинить держава, а ОУН і УПА не були державними структурами жодної держави.

Згідно з українськими дослідженнями, лише у Володимирському районі поляки вбили майже 1 500 українських цивільних осіб. У Рівненській області ідентифіковано понад 10 000 жертв польських комуністичних, шовіністичних, колабораціоністських груп та польської самооборони, а кількість встановлених злочинів, скоєних поляками, вже перевищила 1 500[55].

За підрахунками Степана Макарчука, загальні втрати серед цивільного українського населення Волині під час Другої світової війни становлять близько 120 тисяч осіб (сюди не входять втрати 70 тисяч загиблих на фронті та 45 тисяч загиблих під час радянських каральних акцій проти повстанців і підпільників УПА). При цьому, за словами Макарчука, важко визначити, скільки з цих 120 тисяч людей загинуло від рук поляків, оскільки більшість злочинів у радянські часи "приписували" німцям, у тому числі масові вбивства українців, скоєні польськими колабораціоністами у допоміжних поліцейських підрозділах.

Наступними масштабними наслідками волинський подій стали два важливі етнополітичні кроки – це так званий «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років, та операція «Вісла» 1947 року. Багато істориків, зокрема В. В'ятрович, пов'язуючи ці події характеризують їх як «Другу польсько-українську війну 1942-1947 років»[19].

9 вересня 1944 року Польський комітет національного визволення та уряд УРСР підписали угоду про «взаємний обмін населенням»: українців з Польщі до УРСР і поляків з України до Польщі. На виконання цієї угоди у 1944-1946 роках з Польщі до УРСР було переселено понад 480 000 етнічних українців. Використовувалися різні методи впливу на людей, починаючи від психологічного тиску (через пропаганду, шантаж, залякування тощо) до фізичної сили із залученням армії.

Після закінчення терміну угоди на теренах Східної Польщі ще залишалось близько 150 тисяч українців. Радянська влада відмовилася приймати їх на терени УРСР. Тому виник задум переселяти українців углиб Польщі на малозаселені західні та північні її землі, які до завершення Другої світової належали до Німеччини.

Підготовка до виселення розпочалася у другій половині 1946 року. У серпні Управління інформації та пропаганди в Любліні повідомляло, що «...загальна думка поляків з теренів [охоплених УПА] полягає в тому, щоб вигнати український елемент у повному обсязі або до Радянського Союзу, або на західні землі...». Восени повітові інформаційно-пропагандистські відділи мали скласти найповніші списки українських родин, які залишилися після переселення, що розпочалося в 1944 році, або вже повернулися з УРСР, а також працівників повітових управлінь безпеки українського походження[43].

28 березня 1947 року українські повстанці у лісовій засідці вбили віце-міністра оборони Польщі Кароля Свєрчевського. Ця подія була використана як привід для початку депортацій. Наступного дня відбулося засідання Політбюро ЦК Польської робітничої партії. «Переселення українців є наслідком вбивства популярного генерала сотнею «Хрін» і здійснюється в ім'я боротьби з українськими збройними силами...», - було прийнято рішення про негайне переселення українського населення на західні та північні землі Польщі.

Спочатку план називався «Спецоперація «Схід» і передбачав одночасні депортації та бойові дії проти УПА. Пізніше він був перейменований на «Вісла». Для його практичної реалізації була створена спеціальна оперативна група

«Вісла», що складалася з близько 21 000 солдатів. Комуністична влада намагалася виправдати цю акцію, представляючи її виключно як антиповстанську операцію. Насправді ж головною метою було повне вигнання українського населення, а не лише ліквідація загонів УПА. У планах підготовки операції зазначалося, що її метою є «остаточне вирішення української проблеми в Польщі»[55].

До кінця квітня 1947 року східна територія Польщі була поділена на райони. Туди були направлені солдати групи «Вісла» з розрахунку від 20 до 50 солдатів на село. Крім того, 13 602 солдати чехословацької армії блокували кордон, а 17 розвідувальних літаків контролювали ліси і гори в прикордонній зоні. Українські родини були поділені на три категорії: «А» - ті, хто свідомо ухилявся від депортації у 1944-1946 роках; «Б» - сім'ї військовослужбовців; «В» - всі інші. На підтримку політики «асиміляційного розселення» було видано додаткову інструкцію, яка забороняла розміщувати в одному селі більше однієї сім'ї з категорії «А» або «В» і до п'яти сімей з категорії «В». Сім'ї трьох категорій не могли перебувати разом одночасно. Якщо не вистачало індивідуальних домогосподарств, дозволялося селитися разом з польськими колоністами на хуторах[55].

24 квітня 1947 року Президія Ради Міністрів Польщі прийняла рішення про проведення акції «Вісла». О 4 годині ранку 28 квітня оперативна група приступила до її реалізації. Діяли за такою схемою: на світанку військові оточували села щільним кільцем і наказували мешканцям «списку» готуватися до виїзду. Тим часом солдати обшукували будинки, господарські будівлі та подвір'я, а то й підпалювали будинки та подвір'я. Людям давали 2 години на те, щоб зібрати речі (іноді 15-20 хвилин). Дозволялося брати особисті речі, продукти харчування, худобу, зерно і картоплю. Після завантаження речей колона людей під озброєним наглядом йшла до місця збору. Такі «марші» іноді тривали понад 20 годин. В одному місці зібралися люди з кількох населених пунктів і чекали, коли їх перевезуть на залізничну станцію завантаження. Пункти пропуску були

переповнені. Іноді переселенцям вдавалося втекти і повернутися до своїх домівок.

На станціях завантаження, які охоронялися військовими, українців саджали у вантажні автомобілі. На пересильних пунктах їм також доводилося чекати, іноді по 20 днів, поки їх відправляли на залізничні станції у відповідних повітах. Звідти новоприбулих розвозили по селах, що також відбувалося не одразу. Відомий випадок, коли 22 підопічних будинку для людей похилого віку прибули до повіту 19 червня 1947 року, а в село їх відправили в січні 1948 року.

На «нових» місцях мігрантам передавали залишені господарства, часто понівечені колишніми німецькими власниками. Українці були позбавлені церков, шкіл та інших можливостей розвивати власне громадське та культурне життя. Польська влада переслідувала навіть найменші прояви побутового культивування українських національно-культурних традицій. Часто ці дії супроводжувалися насильством: спалювали українські хати, руйнували старовинні церкви, ув'язнювали представників української інтелігенції та селянства в концтаборі Явожно у Краківському воєводстві, створеному спеціально для «підозрілих» українців на території колишнього гітлерівського концтабору Аушвіц-Біркенау[55].

29 липня 1947 року «Вісла» припинила свою діяльність, передавши свої повноваження Краківській окружній оперативній групі. Кампанія депортації тривала три місяці. В результаті цих подій польська комуністична влада позбулася українського населення в південно-східних воєводствах країни, розкидавши 140 575 українців і поляків, одружених з українцями (близько 14 000), по всій західній і північній Польщі. 315 осіб було заарештовано і засуджено, 173 з них розстріляно. До кінця 1947 року було спіймано і депортовано ще понад 10 000 осіб. Щоб унеможливити повернення українців на батьківщину, їм було заборонено змінювати місце проживання.

Влітку 1947 року командування УПА на Закарпатті переконалося у безперспективності продовження боротьби і віддало наказ вирушати в пропагандистські рейди до Західної Європи або пробиратися на територію УРСР[43].

27 серпня 1949 року урядовий декрет у Польщі позбавив переселенців прав на їхні колишні господарства та покинуте майно. У середині 1950-х років Польща вперше на політичному рівні висловила негативне ставлення до методів акції, але не до самої операції. У 1956 році переселенці отримали можливість змінювати місце проживання за попереднім дозволом[55].

Вже після розпаду СРСР, 3 серпня 1990 року Сенат Польської Республіки публічно засудив акцію «Вісла». В кінці минулого сторіччя та на початку XXI сторіччя Волинська трагедія стала об'єктом активних досліджень істориків з обох боків конфлікту. Проблеми та погляди на ці події відображені у першому розділі роботи.

У міжнародних відносинах та політичних відносинах вже сучасних Республіки Польща та України також відбувалися дискусії на цю тему, часто це питання могло стати інструментом політичних маніпуляцій. Наприклад, за часів президентства проросійського Януковича, 5 липня 2013 року, 148 українських депутатів - 118 від Партії регіонів, 23 від комуністів і кілька позафракційних - звернулися до Сейму Республіки Польща з проханням визнати Волинську трагедію геноцидом польського народу. Ця заява, яку вважають безпрецедентною, була підписана напередодні 70-ї річниці вшанування пам'яті жертв українсько-польського протистояння 1943-1944 років. Леонід Кравчук назвав депутатів Партії регіонів, які закликали польський Сейм визнати події на Волині геноцидом, «зрадниками українського народу»[43].

12 липня 2013 року міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський, виступаючи перед Сеймом, попросив не загострювати позицію (вважати геноцидом) щодо Волинської трагедії; Сейм не підтримав законопроект про визнання цієї події геноцидом (212 «за», 222 «проти», 3 «утрималися»). 17 грудня 2014 року під час виступу у Варшаві перед обома палатами польського

парламенту в присутності президента Польщі Броніслава Коморовського, прем'єр-міністра Польщі Еви Копач та членів польського уряду п'ятий президент України Петро Порошенко попросив у поляків вибачення за Волинську трагедію.

На початку червня 2016 року видатні українці, зокрема президенти Леонід Кравчук та Віктор Ющенко, звернулися з відкритим зверненням до керівництва польської держави та всього суспільства. На початку липня польська еліта написала листа у відповідь на це звернення українців: лист під назвою "Брати українці", який був опублікований у польській пресі, підписали сорок авторитетних представників польського народу, в тому числі три колишні президенти: Лех Валенса, Александр Кваснєвський та Броніслав Коморовський, а також багато польських політичних, громадських і культурних діячів та журналістів.

У ньому, зокрема, є такі рядки: нас тішить Ваш лист зі знаменними словами «прощаємо і просимо вибачення», в якому Ви не уникаєте відповідальності за несправедливості, заподіяні полякам у сорокових роках минулого століття. Ми також вшановуємо жертв братовбивчих польсько-українських конфліктів. Ми дякуємо Вам за Ваш лист і просимо пробачити кривди, завдані нашим українським братам польськими руками. 6 липня 2016 року Сенат Республіки Польща прийняв «Проект ухвали щодо вшанування громадян Другої Речі Посполитої — жертв убивств українських націоналістів у 1939—1945 роках».

Після початку повномасштабного вторгнення політичне керівництво Польщі дещо змінило свій підхід. Президент Анджей Дуда описав це наступним чином: «не політика бігання з вилами, а політика спокійного пошуку порозуміння в історично складних питаннях». 11 липня 2022 року пам'ятні заходи відбулися у Варшаві, а не в Україні. Натомість 7 липня 2023 року прем'єр-міністр Матеуш Моравецький таки відвідав Волинь, щоб вшанувати пам'ять загиблих. А 9 липня з тією ж метою до Луцька прибув президент Анджей Дуда разом з Володимиром Зеленським. «Пам'ять об'єднує нас! Разом ми сильніші!» - сказав він.

У 2022 році новий посол України в Польщі Василь Зварич взяв участь у пам'ятних заходах. Посольство оприлюднило заяву, в якій сказано, що воно вшановує всіх жертв, а не лише польських. Однак це сталося до того, як Зварич вручив свої вірчі грамоти Дуді, тож технічно він ще не був послом на той момент. Спікер українського парламенту Руслан Стефанчук повторив цю ж формулу у виступі в польському Сеймі в травні 2023 року. Але при цьому він оголосив: «Україна і Польща повинні спільно прийняти правду, якою б болючою вона не була».

Підсумувати наслідки Волинської трагедії можна думками В. В'яворича, котрий зазначав: «Історики можуть і будуть сперечатися один з одним, наближаючи нас до розуміння того, що сталося насправді. Але це питання має перестати бути суто політичним, бо воно не приносить нічого корисного для сучасної політики. Політики повинні усвідомити, що польсько-український конфлікт 1940-х років був використаний третьою стороною... Взаємні вбивства українців і поляків зрештою призвели до того, що і українці, і поляки втратили свободу»[18,с.128].

11 липня вважається Днем вшанування жертв Волинської трагедії 1943-1944 років.

Висновки до 2 розділу

Аналіз сучасних історичних джерел та літератури дає зрозуміти, що Волинська трагедія 1943-1944 років була зумовлена низкою причин та факторів, які мають як політичне, такі і міжетнічне та історичне підґрунтя. Відповідно за це час в історичній науці сформувалось низка підходів та думок щодо причин та передумов тих жорстоких подій, що стались на Волині у 1943-1944 роки

Зокрема можна виділити основні причини та передумови конфлікту: війна між ЗУНР і Польщею 1918-1919 років, яку українці програли, дискримінаційна політика Другої Речі Посполитої та позиції польського еміграційного уряду, світова економічна криза призвела до масового зубожіння українського селянства, зневіра українців у можливості правового захисту та відстоювання своїх прав призвела до зростання популярності націоналістичної ідеології, українська інтелігенція також зазнавала значних утисків з боку польської влади, зокрема, у 1930-х роках на Волині лише 1% населення займався інтелектуальною працею, з часом польський уряд почав трактувати український визвольний рух як підривною роботу на німців, втручання зовнішніх сторін, а саме червоних партизанів, почали нападати на польські села під виглядом УПА та поповнення німцями каральних поліцейських частин поляками тощо.

Перші акції українських селян розпочались ще на весні 1943 року та характеризувались своєю стихійністю. Найбільшою акцією, ескалацією Волинської трагедії вважаються події 10-11 липня, під час яких відбулись найбільші масові вбивства польського населення. Після цього вже з серпня 1943 року збройна протидія поляків посилилася, а напади на українські села здійснювалися як спільно з німцями, так і самостійно. Перелом 1943-1944 років характеризувався черговою ескалацією конфлікту, який, з огляду на те, що польські підпільники в перші місяці нового 1944 року розпочали створення 27-ї Волинської дивізії АК, набув ознак війни між двома підпільними арміями. Загалом конфлікт на Волині тривав до зміни лінії фронту навесні 1944 року.

Внаслідок цих подій обидві сторони зазнали великих жертв, в пергу чергу цивільного населення. Наступними масштабними наслідками волинський подій

стали два важливі етнополітичні кроки – це так звані «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років, та операція «Вісла» 1947 року. Після розпаду СРСР Волинська трагедія стала об'єктом дискусій між українцями та поляками, як на науковому, так і міжнаціональному та політичному рівні. Сьогодні обидві сторони стали на шлях переговорів та пошуку порозуміння в дослідженні цієї досить чутливої теми для історії українсько-польських взаємин.

Розділ 3: Вивчення подій Волинської трагедії 1943-1944 рр. на уроках історії

3.1. Місце Волинської трагедії у програмі викладання історії у сучасній школі

В умовах російсько-української війни та повномасштабного вторгнення українське суспільство вкотре зіткнулося із актуалізацією та потребою в оновленні підходів до вивчення історії в сучасній українській школі. Зумовлено це низкою факторів, зокрема одним зі них є те, що освіта є одним із компонентів особистого становлення учнів та формування майбутніх громадян нашої держави та свідомих активних українців. Також, наступним фактором є питання колективної пам'яті, а саме збереження тих подій в пам'яті майбутніх поколінь об'єктивно та без зайвих узагальнень або ж взагалі уникнень розгляду Волинської трагедії як важливої події в історії України, особливостей відносин між українцями та іншими народами та етносами.

В зв'язку із цим виникає потреба в аналізі сучасного підходу до вивчення історії в школі, в тому числі вивчення Другої світової війни та Волинської трагедії, яка стала вагомим елементом Другої світової війни та вплинула на українське та польське суспільство, на хід українсько-польських відносин ще опісля закінчення світової війни. Тому виникає потреба здійснити аналіз особливостей висвітлення та рівень заглибленні сучасних учнів в ті події, що стались на Волині у 1943-1944 роках.

Як відомо, події, які спричинили Другу світову війну, перебіг війни та наслідки вивчаються сучасними учнями у старшій школі, як правило, в 10 класі. Проте, наслідки та місце та роль України в Другій світовій війни може розглядатись як окрема тема вже в 11 класі, наприклад «Наш край у роки Другої світової війни», у 11 класі, окремі матеріали можуть використовуватись використати на уроках всесвітньої історії в 11 класі, зокрема «Початок Другої світової війни. Окупація Польщі німецькими та радянськими військами», або ж при розгляді наслідків війни та передмов Операції «Вісла» у 11 класі, або ж при аналізі особливостей історії окремих регіонів України в 11 класі тощо. Також,

події Волинської трагедії можуть даватись на самостійне опрацювання учнів із передбаченим контролем знань (самостійна робота або тестування).

Так, наприклад в навчальній програмі інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10-11 класів 2022 року зазначається, що курс спрямований на формування ключових компетенцій та предметних компетенцій в учнів, на усвідомлення власних національних ідентичностей, поглиблення інтересу до історії ХХ- ХХІ століття, розвиток критичного, історичного мислення, розуміння національного інтересу, захисту суверенітету, територіальної цілісності, на розвиток активної громадської позиції тощо[75,с.15].

Зокрема, в програмі не було знайдено виділеної окремої теми або підтеми чи завдання на самостійну роботу, яке стосувалося б Волинської трагедії 1943-1944 років чи ролі українського повстанського руху у часи Другої світової війни. При цьому, загалом теми обидвох світових воєн ХХ століття та їх наслідки подані з точки зору більше міжнародних геополітичних відносин та здійснення акценту на основні дати воєн та основні наслідки обох воєн на життя світової спільноти, на політичні устрої, економіку тощо. Також, не знайшлося згадки і про продовження протистоянь між поляками та українцями вже після закінчення Другої світової війни.

Велика увага приділяється власне загально-історичних та політичним категоріям, таким як війна, збройне протистояння, конфлікти, злочини проти людства, терор, геноцид тощо. Також, велика увага приділена вже власну новітній історії, після Другої світової війни, приділена окрема тема перерозподілу світового устрою та формуванню сучасних воєнних міждержавних блоків тощо. Також описуються події розпаду СРСР, відновлення української державності та історії сучасної вже незалежної України, особливості її економічного та політичного устрою і тд[75,с.5-17].

Таким чином, можна зробити висновок, що програма є цікавою з точки зору розробки інтегрованого курсу, хоча в ній відсутні багато подій з історії формування та створення української державності в умовах ХХ століття, в тому числі особливості української національно-визвольного та повстанського руху.

Також, не висвітлено подій пов'язаних із сучасними кольоровими революціями (Помаранчевою та Революцією Гідності) та російсько-українською війною, що розпочалась у 2014 році та її наслідками для світової спільноти та України.

Проте, слід зазначити, що в навчальній програми для 6-11 класів « історія України. Всесвітня історія» 2022 року згадується боротьба за українську державність, зокрема діяльність українського повстанського руху в період Другої світової війни. Так, наприклад, розділ Розділ 4 «Україна у складі тоталітарної імперії – Союзу Радянських Соціалістичних Республік» передбачає, що в результаті навчально-пізнавальної діяльності учні/учениці зможуть знати: хронологічні межі перебування УСРР у складі СРСР; суть нової економічної політики та політики «коренізації» («українізації») в УСРР; «доба Голодомору», існування УАПЦ, «великий терор»; дати утворення Кримської АРСР у складі РРФСР та Молдавської АРСР у складі УСРР; перехід до форсованої індустріалізації та суцільної колективізації в УСРР; Голодомор; показові політичні процеси 1920-х - початку 1930-х років. («Шахтинська справа», «справа Спілки визволення України» тощо); основні місця поховань жертв Голодомору та масових репресій (на національному, регіональному та місцевому рівнях)[76].

В свою чергу, Розділ 5 «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період» передбачає, що в результаті навчально-пізнавальної діяльності учні/учениці зможуть знати хронологічні межі перебування і правовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини; дати утворення УНДО, ОУН, проголошення незалежності Карпатської України.

Також зміст освітніх заходів передбачає розуміння правового статусу українських земель у складі Польщі, політику Польщі щодо «Східних кресів» та міжнаціональні відносини в Галичині та на Волині. Заселення. «Пацифікація». Економічний розвиток української громади в умовах польської держави. Українська кооперація. Культурно-освітні та спортивні товариства українців. Українські політичні організації. Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО). Організація українських націоналістів (ОУН) тощо[76].

Найбільш цікавим є наступний розділ 6 «Україна в роки Другої світової війни». В програмі зазначається, що в результаті навчально-пізнавальної діяльності учні/учениці зможуть знати: хронологічні межі окупації України нацистами та їхніми союзниками; дати Акта проголошення Української держави, створення УПА, депортації кримськотатарського народу та інших етнічних груп Криму комуністичним режимом; сутність українського питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни; цілі та напрями німецько-радянського співробітництва з серпня 1939 р. по червень 1941 р.; роль українців у перемозі над нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни.

Зміст навчальних занять базується на українському питанні в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни, радянсько-німецьких договорах 1939 року. Початок Другої світової війни, українці в польській армії, розкол ОУН, радянська окупація Галичини, Волині, Північної Буковини, Хотинщини та Південної Бессарабії, «радянська/советизація» західних областей України в 1939-1940 рр., масові політичні репресії, радянські військові злочини та депортації, суспільно-політичні настрої населення, передумови, початок німецько-радянської війни, «тактика випаленої землі», депортації німців та інших народів з території України, інші злочини радянського режиму, окупація України військами Німеччини та її союзників, нацистський «новий порядок» в Україні, прояви співпраці з окупаційним режимом, голодомор, військовополонені, концтабори, масове знищення цивільного населення окупантами. А також, Бабин Яр, голокост, геноцид ромів, український визвольний рух, зокрема УПА[76].

Також, тут вже зустрічається в змісті українсько-польське протистояння та значення польсько-українського протистояння, ролі німецької окупаційної влади та радянських партизанів у його загостренні, одним із підпунктів є подія Волинської трагедії. Таким чином, ця програма напрямлена більше на розвиток власне історичної компетенції учнів та передбачає розгляд та вивчення суті Волинської трагедії як однієї з подій Другої світової війни. Томе передбачається

загальне розуміння Волинської трагедії, а саме в розрізі хронології, орієнтовної локації подій та визначення самої назви «Волинська трагедія 1943-1944 років».

Таким чином, аналіз обох програм як інтегрованого курсу та предметного курсу показує, що учням пропонується вивчення подій Волинської трагедії 1943-1944 років лише в другій програмі та передбачається вивчення в рамках Вивчення Другої світової війни та України в цій війні. Окремих розділів для тих трагічних подій у програмі не передбачається. Хоча, кожен навальний план вчитель формує відповідно до власного індивідуального та творчого підходу. Так, аналіз методичного матеріалу показав, що існує низка розробок уроків, позакласних та виховних заходів щодо розгляду суті, змісту, особливостей та історичних наслідків Волинської трагедії 1943-1944 років.

Так, наприклад на уроках пропонується розгляд Волині у роки Другої світової війни в 11 класі. Зокрема вивчається Волинське воєводство у складі Польщі в 1921 – 1939 роках, особливості його соціально-економічного та політичного устрою. Наступним для учнів пропонується Свято передачі армії спорядження, придбаного на пожертвування мешканців Луцька (вересень 1938року) та розташування польських та німецьких частин напередодні наступу. Як бачимо, на Волині значних польських сил не залишилося. Далі наводиться інформація щодо бомбардування Луцька та бомбардування території Польщі. Загадуються події щодо 17, як вересня радянські війська перейшли польський кордон, спільний парад німецьких військ та Червоної армії в Бресті, «Поле смерті» біля Війниці, Битва за Дубно-Луцьк-Броди, бої за визволення Ковеля тощо[76].

Також для вивчення учням деякі вчителі пропонують огляд інформації про Радянський Рух Опору, партизанів Чернігівсько-Волинського, аналіз партизанського побуту, особливості діяльності УПА на Волині, зокрема кінного відділу УПА на Волині. Згадуються постаті: Роман Шухевич, Дмитро Грицай, Катерина Мешко-Логуш. Також аналізуються особливості Волинської трагедії та її хронологія 1943-1944 років. Після чого аналізуються дати звільнення окремих населених пунктів Волині червоними, наприклад: 2 лютого 1944 р. –

Луцьк, 10 лютого 1944 р. - Ківерці, Маневичіу березні 1944 р. - Камінь-Каширський, Любешів 4 липня 1944 р. - Турійськ6 липня 1944 р. - Ковель18 липня 1944 р. - Стара Виживка19 липня 1944 р. – Любомль 20 липня 1944 р. - Володимир-Волинський21 липня 1944 р. – Устилуг тощо[76].

Таким чином, вчителі намагаються не акцентувати увагу на деталізації подій Волинської трагедії та більше розглядають її в контексті регіональних особливостей перебування в умовах війни. Наслідки Волинської трагедії та масштаби тих подій згадуються без уточнення та детальних описів або взагалі можуть не згадуватись.

Хоча подекуди простежуються розробка окремих методичних розробок, які стосуються подій Волинської трагедії 1943-1944 років, які націлені на контроль знань учнів та перевірку самостійної роботи з вивчення тих подій. Зокрема, пропонуються питання щодо визначення поняття «геноциду», «етнічної чистки», «Волинської трагедії 1943-1944 років» тощо. Також, питання можуть стосуватися щодо того, коли розпочалися терористичні акції польської Армії Крайової проти українського населення Холмщини і Підляшшя, щодо зацікавлених сторін польсько- українському конфлікту, щодо мотивів та причин виникнення ворожнечі між українцями та поляками, співпраці з окупаційними режимами тощо.

Також, відповідно до програм, школам для вивчення історії в 10 класі пропонуються наступні підручники: «Історія України (профільний рівень/стандартний рівень) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти» 2023 року авторства Власова В. С., Кульчицького С. В., Панаріна О. Є., «Історія України (рівень стандарту)» авторів Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є., «Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу 2023 року видання авторів Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В., «Історія України (рівень стандарту)» Гісем О. В., Мартинюк О.О., «Історія України (рівень стандарту)» Струкевич О.К., «Історія України (рівень стандарту)» Бурнейко І.О, Хлібовська Г.М., Крижановська М.Є, Наумчук О. В, «Історія України (рівень стандарту)». Пометун О. І., Гупан Н. М. та інші.

Таким чином, слід зазначити, що Волинська трагедія у програмі викладання історії у сучасній школі вивчається в контексті розгляду України у міжвоєнний період, діяльності українського національно-визвольного руху та Другої світової війни. Окремим розділом події, що стались на Волині у 1943-1944 роках не розглядаються, проте вчитель може приділити їм окремий урок, виховний захід або позакласний захід. Проте, важливість розуміння тих подій для учнів сучасної школи, а особливо старшокласників, є важливим для розуміння особливостей міжнаціональних відносин української держави в різні етапи її становлення та впливи тих подій на сучасний розвиток України та розвиток сучасних українсько-польських відносин.

3.2. Методичні рекомендації щодо відображення Волинської трагедії 1943 – 1944 рр. на уроках історії

Війна з росією остаточно чітко визначила геополітичну орієнтацію України, яка тривалий час перебувала на роздоріжжі між євроатлантичним та євразійським (точніше, проросійським) шляхами розвитку. Сьогодні російський проект в Україні назавжди похований, а країна впевнено прямує до Європейського Союзу та НАТО. Війна також потужно вплинула на процеси, що відбуваються в самому суспільстві, і в першу чергу це стосується процесу консолідації української політичної нації. Хоча цей процес тривав протягом усього періоду незалежності і навіть подекуди розвивався по висхідній, під час російсько-української війни він значно прискорився і досяг свого піку.

Ніколи раніше за більш ніж 30 років розвитку українське суспільство не було настільки об'єднаним у питаннях, які традиційно були суперечливими: мова, історична пам'ять, церква, проєвропейська орієнтація. У суспільстві майже досягнуто консенсусу щодо радикального неприйняття комуністичної та імперської російської спадщини. Особливу роль у цих процесах відіграє вивчення історії України, всесвітньої історії у системі загальної середньої освіти.

Відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки, У 2023/2024 навчальному році в 7-11 класах чинними є навчальні програми з історії затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698 із внесеними змінами та доповненнями: «Історія України. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти»; «Історія України. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти»; «Всесвітня історія. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти»; «Всесвітня історія. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти»; «Історія: Україна і світ (інтегрований курс). 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти». Кількість годин на вивчення тієї чи іншої теми викладач визначає самостійно. Проте ми рекомендуємо відводити більше годин на практичні роботи.

Відповідно до чинних навчальних програм, предмети «Історія України» та «Всесвітня історія» можуть викладатися паралельно або послідовно[76].

Для підвищення ефективності навчальної діяльності учнів та розподілу навчального часу пропонується синхронізувати викладання історії України та всесвітньої історії у 7-11 класах. Перехід до синхронізації може відбуватися на початку або протягом навчального року, наприклад, на початку семестру. Учитель може скористатися таблицями синхронізації, запропонованими в навчальній програмі, або внести до них відповідні зміни.

Пріоритетним напрямом змін у змісті програм з історії є подальша деколонізація, декомунізація та дерусифікація українського освітнього та інфомедійного простору загалом, акцентування уваги на регіоналізмі, зокрема кримськотатарському факторі, та мотивах соборності України, а також формування в учнів мотивації та здатності захищати рідну землю на основі знань історії.

Чільне місце у змісті програми, особливо з історії XX-XXI століть, відводиться вихованню української національної пам'яті як основи української національної ідентичності (геноцидні практики тоталітарної влади, формування українського пантеону, використання українського національного історичного календаря тощо). Це є реалізацією політики декомунізації, викладеної у відповідних декомунізаційних законах. Ці питання перебувають в епіцентрі змін у змісті підручників з історії для Нової української школи, вони активно обговорюються в публічному інформаційному просторі, зокрема в серії вебінарів з вчителями історії, ініційованих та проведених Українським інститутом вивчення історії Голокосту «Ткума»[76].

Історична освіта в закладах загальної середньої освіти реалізується на заняттях з предметів і курсів інваріантної та варіативної складових навчального плану освітньої програми закладу, а в старшій школі - на заняттях з предметів і курсів за вибором відповідно до одного з визначених рівнів (рівень стандарту - обов'язковий мінімум змісту предмета; рівень профільного навчання - поглиблений зміст з орієнтацією на майбутню професію).

Щодо того, як викладати історію під час війни, то відповідь на це питання може бути лише одна: перш за все, це дотримання вимог нормативної бази. Крім того, варто прислухатися до таких порад, як використання компетентнісного потенціалу підручника на уроці; креативність і пошук власного творчого почерку; доцільна практика інтерактивних методів навчання; переведення (за потреби) навчання в цифровий формат або використання його елементів у режимі змішаного навчання; впровадження учнівських проєктів; моніторинг та об'єктивне оцінювання роботи кожного учня, особливо в класах Нової української школи. Щодо оцінювання, то тут варто знайти консенсус з колегами та встановити єдині вимоги.

З методологічної точки зору, головною зміною, до якої готується шкільна історична освіта, є перехід від лінійного принципу викладу матеріалу в паралельних курсах вітчизняної та всесвітньої історії до вивчення єдиного інтегрованого курсу історії на основі концентричного підходу, прийнятого в демократичному світі[76].

Варто також підкреслити, що, згідно з рекомендаціями Міністерства освіти і науки, одним із ключових напрямів діяльності вчителя історії в школі та поза нею є дослідницька, історико-краєзнавча робота. Адже вона несе в собі величезний потенціал для громадянського виховання та формування української національної ідентичності в учнів[77].

Велику увагу слід приділяти сучасному кабінету історії. Нинішня ситуація створила унікальні умови для того, щоб учні дослідили коріння нашої ідентичності, знали власних національних героїв. Формат змішаного навчання дозволяє ширше використовувати в роботі з учнями живі та онлайн-екскурсії, проводити пошуково-дослідницькі експедиції, брати активну участь у проєктах зі створення шкільних музеїв, писати літопис допомоги фронту, допомагати волонтерам нашого навчального закладу та громади наближати перемогу тощо.

Так, як формування історичної пам'яті стало важливою складовою вивчення історії в українських школах, виникає питання щодо формування пам'яті в учнів про Волинську трагедію 1943-1944 років на базовому рівні, тобто

розуміння визначення цієї події, її змісту, хронології та основних наслідків. В цьому випадку для вчителя історії джерелом важливої інформації для професійного розвитку вчителів є сайт Українського інституту національної пам'яті, команда якого пропонує освітянам низку цікавих проектів, присвячених малодослідженим сторінкам нашої історії, в тому числі Волинській трагедії 1943-1944 років.

Також, варто зазначити, що багато інформації для власного професійного розвитку може отримати вчитель історії також і з публікацій В.В'ятровича, зокрема з його праці «Друга польсько-українська війна 1942-1947». В цій праці вчитель може віднайти не лише контексті тих подій, але й мати велику джерельну базу для уроків, наприклад, у вигляді спогадів очевидців та звітів відповідних структур та учасників подій. Важко уявити сучасний науково-методичний кейс вчителя історії без наявності в ньому праць таких відомих істориків та публічних інтелектуалів, які писали про ті події, зокрема це вже згадані Я.Грицак, І.Монолатій, І. Цепенда, Ю. Макар, О.Лисенко, С.Ткачов, С. Іващук, І.Льюшин, О. Лисенко та інші. Також, багато наочного матеріалу можна віднайти на сторінках того Інститут національної пам'яті або в державних архівах, котрі є у вільному доступі.

Також, важливою методичною та практичною базою для сучасного вчителя історії можуть стати методичні матеріали та рекомендації, розміщені на сайті Міністерства освіти, Нової Української Школи та на інших профільних сайтах, які не порушують чинного законодавства в сфері забезпечення якості освіти та організаціях навчально-виховного процесу[77].

На нашу думку, події Волинської трагедії 1943-1944 років, як об'єкту активної дискусії між українцями та поляками, потребують окремого розгляду на уроках історії України у старшій школі. Це допоможе учням отримати необхідну інформацію про причини та передумов конфлікту, його хронологію, учасників та наслідки як в умовах та після закінчення Другої світової війни, так і для сучасної міжетнічних відносин українців та поляків.

Зокрема, вчителю важливо висвітлити наступні тези: Волинська трагедія 1943-1944 років – це збройне протистояння між польським та українським населенням, яке тривало з весни 1943 по 1944 рік; Конфлікт здійснювався в основному між Українською Повстанською Армією, що підпорядковувалися ОУН (б) та польською Армією Крайовою за участю польських батальйонів німецької поліції, радянських партизанів та українського і польського цивільного населення під час Другої світової війни на Волині. Сучасний відомий історик В. В'ятрович називає ті події частиною польсько-українського протистояння у Другій світовій війні, або «Другої польсько-української війни». Також, варто підкреслити, що подібні акції відбувались на Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині.

Основними причинами трагедії учням можна виділити:

- війна між ЗУНР і Польщею 1918-1919 років, яку українці програли.
- дискримінаційна політика Другої Речі Посполитої та антиукраїнські позиції польського еміграційного уряду.
- зневіра українців у можливості правового захисту та відстоювання своїх прав призвела до зростання популярності націоналістичної ідеології.
- щоб загострити польсько-українське протистояння, червоні партизани почали нападати на польські села під виглядом УПА;
- в свою чергу, німці поповнювали каральні поліцейні частини поляками
- зміцнення позицій ОУН(б) та УПА на Волині тощо.

Також, учням варто продемонструвати погляди на ті події сучасних не лише українських, але й польських істориків та пояснити певні розбіжності у аналізі тих подій, що стались на Волині у 1943-1944 роки. Так, наприклад, буде доречним наведення прикладів окремих цитат науковців, уривків з їхніх праць або ж прямих цитат чи спогадів про ті події від очевидців чи учасників.

Перш за все, згадки Максима Скорупського, який був курінним в УПА, які допомогли з'ясувати, якими були справжні стосунки між УПА та загонами ОУН-Бандери, а також хто був справжнім ініціатором численних акцій українських повстанців, у тому числі спрямованих проти польського населення: «Хоч

бандерівці й говорили, що УПА надпартійна, проте в перший період...нею повністю керувала ОУН Бандери. Тому населення так і називали партизанів бандерівцями, хоча за переконаннями ті не були бандерівцями. У відділах УПА були наставлені «політруки» та уповноважені Служби Безпеки. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції у відділах УПА залежали від «політруків». У відділку перша особа партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходиться на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інакший наказ від зверхника УПА. В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набирала щораз більше характеру національної української армії. Партія чим далі тратила поводи, Служба Безпеки не могла схопити цілісності в свої руки. Між вояками УПА та старшинами та СБ сформувався великий антагонізм»[29,с.62].

Або ж популярна цитата з польського рапорту щодо Третьої конференції ОУН: «Ліві лапки... слід [...] припустити, що в лавах української поліції діє радянська провокація. Перш за все, сам початок повстання не був синхронізований з жодними військовими подіями на сході чи заході Європи, тому діяльність повстанської української міліції на Волині мала хаотичний і бандитський характер, що могло призвести до анархізації життя у прифронтовій території і бути вигідним, в першу чергу, більшовикам. Бандерівці, як і мельниківці, намагалися організувати ідеологічно лояльні їм збройні сили відповідно до програми ОУН [...], але весна 1943 року не давала підстав вважати, що це був відповідний час для збройного повстання з огляду на українські інтереси. Здається, що радянська провокація використала фермент у лавах ОУН, ненависть її членів до поляків і вороже ставлення бандерівських чинників до німецьких чинників на Волині та Східній Малопольщі, прискоривши, з огляду на радянські політичні та військові інтереси, вибух заворушень» тощо.

Також, учням варто наголошувати, що Волинська трагедія – це не лише події жорстоких вбивств польського населення українським 11 липня 1943 року, а це сукупність збройних протистоянь як повстанських загонів з обох боків, так

і цивільного населення, котре тривало у 1943-1944 роках на Волині. Також, учні мають розуміти, що подібні рухи відбувались і на інших землях, зокрема на Холмщині, Галичині тощо.

В аналізі наслідків Волинської трагедії, слід виділити не лише велику кількість жертв цивільного населення з обох боків, але й інші важливі події, котрі вплинули, в тому числі на українсько-польські відносини в подальшому. Тому, варто загадати про те, що точна кількість жертв з обох боків досі не встановлена. Згідно з українськими дослідженнями, лише у Володимирському районі поляки вбили майже 1 500 українських цивільних осіб. У Рівненській області ідентифіковано понад 10 000 жертв польських комуністичних, шовіністичних, колабораціоністських груп та польської самооборони, а кількість встановлених злочинів, скоєних поляками, вже перевищила 1 500. Деякі джерела говорять про те, що загалом загинуло 60-100 тис. поляків (перша цифра це українські, друга польські обрахунки) та 15-20 тис. українців[55т].

Наступними масштабним наслідком волинських подій стали два важливі етнополітичні кроки – це так званий «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років, та операція «Вісла» 1947 року. Вважається, що 28 березня 1947 року українські повстанці у лісовій засідці вбили віце-міністра оборони Польщі Кароля Свєрчевського. Ця подія була використана як привід для початку депортацій. Після розпаду СРСР, 3 серпня 1990 року Сенат Польської Республіки публічно засудив акцію «Вісла».

Щодо сучасного ставлення українців та поляків до тих подій, варто згадати, що в кінці минулого сторіччя та на початку XXI сторіччя Волинська трагедія стала об'єктом активних досліджень істориків з обох боків конфлікту.

Також, при неможливості проведення уроку, вчитель може влаштувати своєрідний позакласний захід або виховний захід, присвячений подіям Волинської трагедії 1943-1944 років. При розгляді цієї теми на самостійному опрацьованні учнів, варто проводити контроль самостійної роботи, у вигляді підготовки презентаційних, реферативних досліджень, або ж у формі проходження тестування на уроці тощо.

Таким чином, події Волинської трагедії 1943-1944 років є важливим елементом у історії українського народу, які потребують розгляду на уроках історії в сучасній школі, не лише як складової Другої світової війни, але й як окремого складного явища в історії українсько-польських відносин, як своєрідної ескалації конфлікту між українцями та поляками, який склався у ті міжвоєнні часи та тривав аж до 1947 року.

Висновки до 3 розділу

В умовах російсько-української війни та повномасштабного вторгнення українське суспільство вкотре зіткнулося із актуалізацією та потребою в оновленні підходів до вивчення історії в сучасній українській школі. В зв'язку із цим виникає потреба в аналізі сучасного підходу до вивчення історії в школі, в тому числі вивчення Другої світової війни та Волинської трагедії, яка стала вагомим елементом Другої світової війни та вплинула на українське та польське суспільство, на хід українсько-польських відносин ще опісля закінчення світової війни.

Так, як формування історичної пам'яті стало важливою складовою вивчення історії в українських школах, виникає питання щодо формування пам'яті в учнів про Волинську трагедію 1943-1944 років на базовому рівні, тобто розуміння визначення цієї події, її змісту, хронології та основних наслідків. В цьому випадку для вчителя історії джерелом важливої є сайт Українського інституту національної пам'яті. Також, варто зазначити, що багато інформації для власного професійного розвитку може отримати вчитель історії також і з публікацій В.В'ятровича, зокрема з його праці «Друга польсько-українська війна 1942-1947». Важко уявити сучасний науково-методичний кейс вчителя історії без наявності в ньому праць таких відомих істориків та публічних інтелектуалів, які писали про ті події, зокрема це вже згадані Я.Грицак, І.Монолатій, І.Цепенда, Ю.Макар, О.Лисенко, С.Ткачов, С.Іващук, І.Льюшин, О.Лисенко та інші.

Важливою методичною та практичною базою для сучасного вчителя історії можуть стати методичні матеріали та рекомендації, розміщені на сайті Міністерства освіти, Нової Української Школи та на інших профільних сайтах, які не порушують чинного законодавства в сфері забезпечення якості освіти та організаціях навчально-виховного процесу. На нашу думку, події Волинської трагедії 1943-1944 років, як об'єкту активної дискусії між українцями та поляками, потребують окремого розгляду на уроках історії України у старшій школі. Це допоможе учням отримати необхідну інформацію про причини та передумов конфлікту, його хронологію, учасників та наслідки як в умовах та

після закінчення Другої світової війни, так і для сучасної міжетнічних відносин українців та поляків. Також, учням варто наголошувати, що Волинська трагедія – це не лише події жорстоких вбивств польського населення українським 11 липня 1943 року, а це сукупність збройних протистоянь як повстанських загонів з обох боків, так і цивільного населення, яке тривало у 1943-1944 роках на Волині. Також, учні мають розуміти, що подібні рухи відбувались і на інших землях, зокрема на Холмщині, Галичині тощо. В аналізі наслідків Волинської трагедії, слід виділити не лише велику кількість жертв цивільного населення з обох боків, але й інші важливі події, котрі вплинули, в тому числі на українсько-польські відносини в подальшому.

Таким чином, події Волинської трагедії 1943-1944 років при вивченні на уроці потребують комплексного підходу вчителя та аналізу цих подій з усіма причинно-наслідковими зв'язками, а також аналізу як окремого складного явища в історії українсько-польських відносин.

ВИСНОВКИ

Українсько-польські відносини у ХХ столітті були сповнені трагічних подій, обтяжені низкою старих і нових стереотипів. До сьогодні вони залишаються предметом наукових дискусій. На сьогодні найбільш складною темою для обох народів залишається Волинська трагедія 1943-1944 років.

Вивчення історіографії та джерел, пов'язаних з подіями Волинської трагедії, дозволяє зробити висновок, що ця тема є дискусійною, особливо серед польських та українських дослідників. Зокрема, у вітчизняній історіографії поширюється і набуває впливу метод вивчення подій на волинських землях 1943-1944 рр. як частини складного міжнаціонального протистояння між українцями і поляками, що відбувалося під час Другої світової війни на землях, заселених обома народами (території Волині, Холмщини, Надсяння, Лемківщини, Підляшшя та Східної Галичини). В одних польських дослідженнях він сприймається як геноцид польського народу українськими націоналістами, в інших - як реакція українського населення на польський націоналізм і тотальну колонізацію території. Архівні матеріали свідчать, що жорстока боротьба була спричинена українсько-польською взаємною агресією, яка перетворювала людей на жертв, виправдовуючи це стратегічними інтересами чи націоналізмом. Жодній зі сторін немає виправдання, і в будь-якому випадку агресія має бути піддана критиці.

Дослідження сучасних історичних джерел та літератури дає зрозуміти, що Волинська трагедія 1943-1944 років була зумовлена низкою причин та факторів. Зокрема можна виділити основні причини та передумови конфлікту: війна між ЗУНР і Польщею 1918-1919 років, яку українці програли, дискримінаційна політика Другої Речі Посполитої та позиції польського еміграційного уряду, світова економічна криза призвела до масового зубожіння українського селянства, зневіра українців у можливості правового захисту та відстоювання своїх прав призвела до зростання популярності націоналістичної ідеології, українська інтелігенція також зазнавала значних утисків з боку польської влади, зокрема, у 1930-х роках на Волині лише 1% населення займався інтелектуальною

праце, з часом польський уряд почав трактувати український визвольний рух як підривну роботу на німців, втручання зовнішніх сторін, а саме червоних партизанів, почали нападати на польські села під виглядом УПА та поповнення німцями каральних поліцейних частин поляками тощо.

Перші акції українських селян розпочались ще на весні 1943 року та характеризувались своєю стихійністю. Найбільшою акцією, ескалацією Волинської трагедії вважаються події 10-11 липня, під час яких відбулись найбільші масові вбивства польського населення. Після цього вже з серпня 1943 року збройна протидія поляків посилилася, а напади на українські села здійснювалися як спільно з німцями, так і самостійно. Перелом 1943-1944 років характеризувався черговою ескалацією конфлікту, який, з огляду на те, що польські підпільники в перші місяці нового 1944 року розпочали створення 27-ї Волинської дивізії АК, набув ознак війни між двома підпільними арміями. Загалом конфлікт на Волині тривав до зміни лінії фронту навесні 1944 року.

Аналіз наслідків Волинської трагедії 1943-1944 років показав, що обидві сторони зазнали великих жертв, в першу чергу цивільного населення. Наступними масштабними наслідками волинської події стали два важливі етнополітичні кроки – це так званий «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років, та операція «Вісла» 1947 року. Після розпаду СРСР Волинська трагедія стала об'єктом дискусій між українцями та поляками, як на науковому, так і міжнародному та політичному рівні. Сьогодні обидві сторони стали на шлях переговорів та пошуку порозуміння в дослідженні цієї досить чутливої теми для історії українсько-польських взаємин.

Новий етап у розбудові стосунків між українцями та поляками, зумовлений повномасштабним вторгненням, актуалізував потребу в оновленні підходів до вивчення історії в сучасній українській школі, в тому числі і до подій Волинської трагедії 1943-1944 років. Сьогодні формування історичної пам'яті стало важливою складовою вивчення історії в українських школах, виникає питання щодо формування пам'яті в учнів про Волинську трагедію 1943-1944 років на

базовому рівні, тобто розуміння визначення цієї події, її змісту, хронології та основних наслідків.

Аналіз методичного матеріалу, дозволив дійти до висновку, що багато інформації для власного професійного розвитку може отримати вчитель історії також і з публікацій В.В'ятровича, зокрема з його праці «Друга польсько-українська війна 1942-1947». Також, варто звертати увагу на праці таких відомих істориків та публічних інтелектуалів, які писали про ті події, зокрема це вже згадані Я.Грицак, І.Монолатій, І. Цепенда, Ю. Макар, О.Лисенко, С.Ткачов, С. Іващук, І.Льюшин, О. Лисенко та інші. Також, важливою методичною та практичною базою для сучасного вчителя історії можуть стати методичні матеріали та рекомендації, розміщені на сайті Міністерства освіти, Нової Української Школи та на інших профільних сайтах в сфері забезпечення якості освіти та організаціях навчально-виховного процесу.

На нашу думку, події Волинської трагедії 1943-1944 років потребують окремого розгляду на уроках історії України у старшій школі. Це допоможе учням отримати необхідну інформацію про причини та передумов конфлікту, його хронологію, учасників та наслідки як в умовах та після закінчення Другої світової війни, так і для сучасної міжетнічних відносин українців та поляків. Важливо учням наголошувати, що Волинська трагедія – це не лише події жорстоких вбивств польського населення українським 11 липня 1943 року, а це сукупність збройних протистоянь як повстанських загонів з обох боків, так і цивільного населення, котре тривало у 1943-1944 роках на Волині. В аналізі наслідків Волинської трагедії, слід виділити не лише велику кількість жертв цивільного населення з обох боків, але й інші важливі події, котрі вплинули, в тому числі на українсько-польські відносини в подальшому.

Таким чином, події Волинської трагедії 1943-1944 років при вивченні на уроках з історії у старших класах потребують комплексного підходу з боку вчителя та аналізу цього явища як окремого та як складової тривалого польсько-українського протистояння, яке тривало аж до 1947 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Повідомлення командира куріня «Вітра» від 17.X.1943 р., адресоване «Лівару», з перебігу бою з поляками 16.X. 1943 р. - Ф. 3838. - Оп. 1. - Спр. 35. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2105-18-6/978-966-2105-18-6.pdf> (дата звернення – 23.03.2023).
2. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Матеріали про переговори бандерівців з представниками АК за червень 1945-липень 1946 рр.-Ф. 3833.-Оп. 1. - Спр.161. URL: <https://chtyvo.org.ua/> (дата звернення – 20.03.2023).
3. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Матеріали про переговори бандерівців з представниками АК за червень 1945-липень 1946 рр.-Ф. 3833.-Оп. 1. - Спр.161. URL: <https://chtyvo.org.ua/> (дата звернення – 18.03.2023).
4. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Огляд суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ на весну 1943 р. -Ф . 3833. - Оп. 1. - Спр. 91. URL: <https://chtyvo.org.ua/> (дата звернення – 18.03.2023).
5. AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Wyciąg ze sprawozdania za okres 15.III-15.VII. 1943 r. dotyczący akcji osiedleńczej na Chełmszczyźnie i Podlasie. - Sygn. 202/11/11. URL: <https://martyrologiawspolskich.pl/mws/zbiory/multimedia/relacje-swiadkow/54223,Sprawozdanie-Departamentu-Informacji-i-Prasy-Okregowej-Delegatury-Rzadu-RP-Lwow-.html> (дата звернення – 16.04.2023).
6. Ile książek rocznie czytają Polacy? Niepokojące dane Biblioteki Narodowej. URL: <https://www.tvp.info/41899541/ile-ksiazek-rocznie-czytaja-polacy-niepokojace-dane-biblioteki-narodowej> (дата звернення – 17.04.2023).

Періодичні видання

7. «Львівські вісті». Щоденник для дистрикту Галичина. 1941-1944. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/175/>

<http://history.org.ua/JournALL/journal/2011/2/14.pdf>

<http://history.org.ua/LiberUA/Book/OUN1943/text.pdf> (дата звернення - 01.03.2023-03.05.2023)

8. «Батьківщина кличе».Краківські вісті.1943.16 травня. С. 2. URL: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення - 06.03.2023)
9. «Геройський дух доведе до перемоги». Краківські вісті.1943.16 травня.С. 2. URL: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення - 07.03.2023)
- 10.«Зі зброєю в руках» .Краківські вісті.1943. 23 травня. С. 3 URL: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення - 08.03.2023)
- 11.«Іспит громадської зрілості». Краківські вісті. 1943. 20 червня. С. 2. URL: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення - 09.03.2023)
- 12.«У свідомості спільних завдань». Краківські вісті. 1943.6 червня. С. 1. URL: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення - 10.03.2023)

Монографії та статті

- 13.Банах Т. Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. 2022. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/46966> (дата звернення – 12.09.2023).
- 14.Бойко В. Волинська трагедія 1943 р. як об'єкт усної історії. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.*: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 187-194
- 15.Борщик Я. Архівні джерела до історії взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками в 1943—1944 рр. На волині. *Ukrainian Historical Journal/Ukrains'kij Istorichnij Žurnal*. 2023. №4. URL: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=01305247&AN=170018799&h=ic%2BSNYaV3O2VQrPHg2oN97w0EMava1bU7HMXp9rHbCeLOixOQCUMJMIfTv38aYBS7ZVKT8mr3UsT5ZSJPFgz%2Fw%3D%3D&crl=c> (дата звернення – 23.10.2023).

16. Борщик, Я. (2020). Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни. Instytut dysertacyjnych publikacji imeni Leonida Uškalova. URL: http://history.org.ua/LiberUA/BorshchikUsDzhDys_2016/BorshchikUsDzhDys_2016.pdf (дата звернення – 23.10.2023).
17. В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б). Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – С.288.
18. В'ятрович В. Спроби українсько-польських переговорів в роки Другої світової війни: позиція сторін. Український визвольний рух. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни: Львів, Видавництво «Мс», 2003. Зошит 2. С. 128.
19. В'ятрович, В. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947[^] К., 2012. 372с. С. 143-147, 151-157, 288.
20. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми і напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *ВІЖ*. 2003. № 2. С. 62
21. Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. - С.56-58, 110-112,235.
22. Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА. - Торонто: Товариство колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959. – С.160.
23. Гречка, О. Волинська трагедія 1943-1947 років. *Вісник студентського наукового товариства*. 2015. С.85.
24. Грицьків Р. На шляху до правди та порозуміння .Український визвольний рух. Збірник 6. – Л., 2006. – С.80-84,257, 264.
25. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни. Український визвольний рух. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Л., 2003. – С.67,169
26. Добржанський О., Стрільчук Л., Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Український історичний журнал. URL:

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/184534/20-Dobrzhanskyi.pdf?sequence=1> (дата звернення – 02.06.2023).

27. Ільющин І. Бойові дії УПА на анти польському фронті. В кн.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Інститут історії України: К., Наукова думка, 2005. С. 247, 273, 274.
28. Ільющин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). : К., 2002. С.224-225.
29. Ільющин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – К., 2003.-С. 13-16, 25-28, 44-45, 90, 252-254, 267-268, 284.
30. Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.13,80-81, 290-292.
31. Ісаєвич, Я., 2003. Про книгу В. і Є. Семашків., Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – Л.-С. 60-62,88, 112-114 .
32. Каліщук О. Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті: Л. 2020. 528 с.
33. Каліщук О. Українсько-польське протистояння 1942–1944 рр. у контексті історії Центрально-Східної Європи. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.:* Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 95-104.
34. Ковалевич Т. Українсько-польський конфлікт на Волині в радянських документах 1943–1944 років. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.:* Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 78-86.
35. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. - Т. І І . - Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С.14-16, 44-46, 75, 385.

- 36.Кутувий Р. Позиція польського підпілля на переговорах з ОУН (Б) весною 1943 р. крізь призму причин «Волинської трагедії». *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.*: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 54-59.
- 37.Кучерепа М. Українсько-польський конфлікт: Волинь, 1943 рік. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.* : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 194-204
- 38.Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського і гітлерівського режимів у період Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: Мат-ли всеукр. наук. Конф:* К., 2005. С. 14.
- 39.Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни. Історичні есе: В 2-х т. - Т. 2. К.: Основи, 1994. С. 261-270.
- 40.Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії. *Незалежний культурологічний часопис*. Львів,- 2013.-С.4-6.
- 41.Матеріали круглого столу «Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939 – 1947 років» (Львів, 23 травня 2003 року). Л., 2003. С.57,62, 82-83.
- 42.Мищак І. Сучасна українська та польська історіографії про волинську трагедію 1943 року. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13243/27-Mishchak.pdf?sequence=1> (дата звернення – 21.05.2023).
- 43.Нінічук, А. Фільм Войцеха Смажовського «Волинь» як травматична історична пам'ять українців та поляків про Волинську трагедію. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/18140> (дата звернення – 22.09.2023).
- 44.Ольховський І. Погляд на інтерпретацію українсько-польської війни 1943–1944 рр. Г. Мотикою. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння :*

- матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.*: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 164-170.
45. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. - Київ, Торонто, Нью-Йорк: Фондація ім. О.Ольжича, Фондація ім. С.Петлюри, 1996. С.82-83,270.
46. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанських рух (1939—1960 рр.): Центр дослідження визвольного руху. Львів Часопис, 2012. 592 с.
47. Патриляк І. Зародження гострої фази українсько-польського конфлікту на Волині (зима-весна 1943 р.). 2019 URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/15932> (дата звернення – 28.09.2023).
48. Пусько І. Висвітлення українсько-польського протистояння 1938–1944 років на Волині на матеріалах усної історії. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р* : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 218-229
49. Пуцук І. Усна історія – джерело до вивчення українсько-польського конфлікту на Волині в період Другої світової війни. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р*: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 204-218.
50. Романюк Н. Ющенко В. Просимо прощення і прощаємо. *Україна молода*. 2016. № 85 (5078) (8—9 лип.). С. 5.
51. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. *Україна в Другій світовій війні: українсько-польські взаємини*. С.14-17,167.
52. Солдатенко, В., Антонюк, Я. До з'ясування причин Волинської трагедії 1943–1944 рр.: сучасний український історіографічний дискурс. *Україна дипломатична*. №14, С.887-914.
53. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Волинська область. Підсумки: Луцьк Твердиня, 2012. 195 с.

- 54.Третьякова О. Відносини України та Республіки Польща в контексті волинської трагедії (1991—2016 рр.). *Українознавство*. 2017. (1-2 (62-63)), С.189-192.
- 55.Трофимович, В. Сучасні польсько-українські бої за історію. 2019. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/15937> (дата звернення – 23.09.2023).
- 56.Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять *Краєзнавство*. 2013. № 3.– С. 44.
- 57.Українські жертви Волині 1938—1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район: Львів, 2014. 96 с.
- 58.Хахула Л. І. Військово-політичне протистояння на Волині наприкінці Другої світової війни: офіційний та медійний дискурси сучасної Польщі. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19-20 черв. 2013р.*: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - С. 177-187.
- 59.Хахула Л., Ільницький В. Волинь та Галичина у діяльності польських земляцьких товариств (кінець ХХ–початок ХХІ ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. №8/50. С. 364-385.
- 60.Царук Я. Трагедія волинських силі 1943 -1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2003. 189с.
- 61.Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз :К. С.120.
62. Шаповал, Ю. Волинська трагедія і польсько українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, (1).2023. С.194-208.
- 63.ArchiwumAktNowych. Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów, sygn. 203/XV – k. 11, 94–95: Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim.
- 64.Banach K. *Z dziejów Batalionow Chłopskich*: W.1968. S.385.

65. Dokuments on Polish-Soviet relations 1918-1943. Polish Embassy in Washington, 1948. S.252.
66. Kondratenko, O. Ukraine's relations with Poland during geopolitical subjectivity. Publishing House «Baltija Publishing». URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/247/6959/14483-1> (дата звернення – 30.09.2023).
67. Motyka G. Tak bylo w Bieszczadach. Waiki polsko-ukrainski 1943-1948. – Oficyna Wydawnicza Volymen, 1999. S. 442-443.
68. Motyka, G. Wołyń'43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna, -Kraków, 2016.-S.56-59,288.
69. Pojednanie przez trudna pamięć. Wołyń 1943. Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinzuk. Panorama Kultur, 2012. S. 258.
70. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945. Wyd. III, T. 1, -W., 2008.-S.1000.

Методична література

71. Колісник-Гуменюк Ю. Історія України та української культури: Інтерактивні методи навчання. 2023 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/40935/Interaktyvni%20metody%20navchannia.pdf?sequence=1> (дата звернення – 17.09.2023).
72. Пометун, О., Фрейман, Г. Методика навчання історії в школі. 2006 URL: https://lib.iitta.gov.ua/3731/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%BD_%D0%9E.%D0%86.%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf (дата звернення – 23.09.2023).
73. Михайлюк, В. Сучасні технології у викладанні історії в школі: теоретичні засади студентської педагогічної практики. *International Science Journal of Education & Linguistics*. № 1(3). С.120-130.
74. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник: Видавництво ХНАДУ. 2017. 324 с.

- 75.Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ.2022.64с.
- 76.Історія України. Всесвітня історія 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022.URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення – 05.10.2023).
- 77.Уроки історії в школі: нові навчальні програми та коментарі вчителів. URL:
<https://nus.org.ua/articles/uroky-istoriyi-v-shkoli-novi-navchalni-programy-ta-komentari-vchyteliv/> (дата звернення – 13.10.2023).

ДОДАТКИ

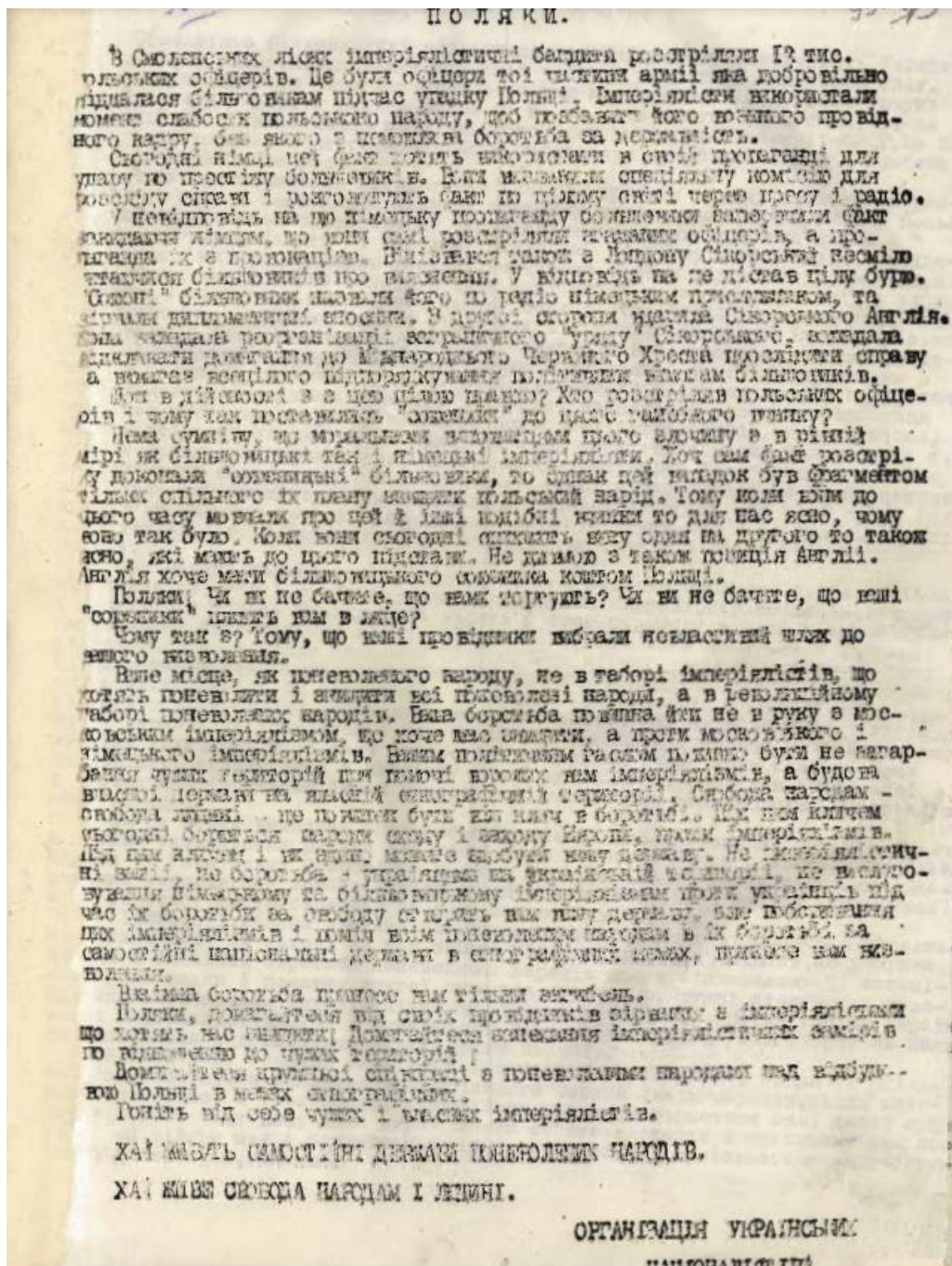
Додаток А

Полські жертви, після нападу 26 травня 1943

Władysław Siemaszków, Ludobójstwo, page 1294, from Henryk Słowiński collection

Джерело: <http://www.starwon.com.au/~korey/Wolyn%2043.htm>

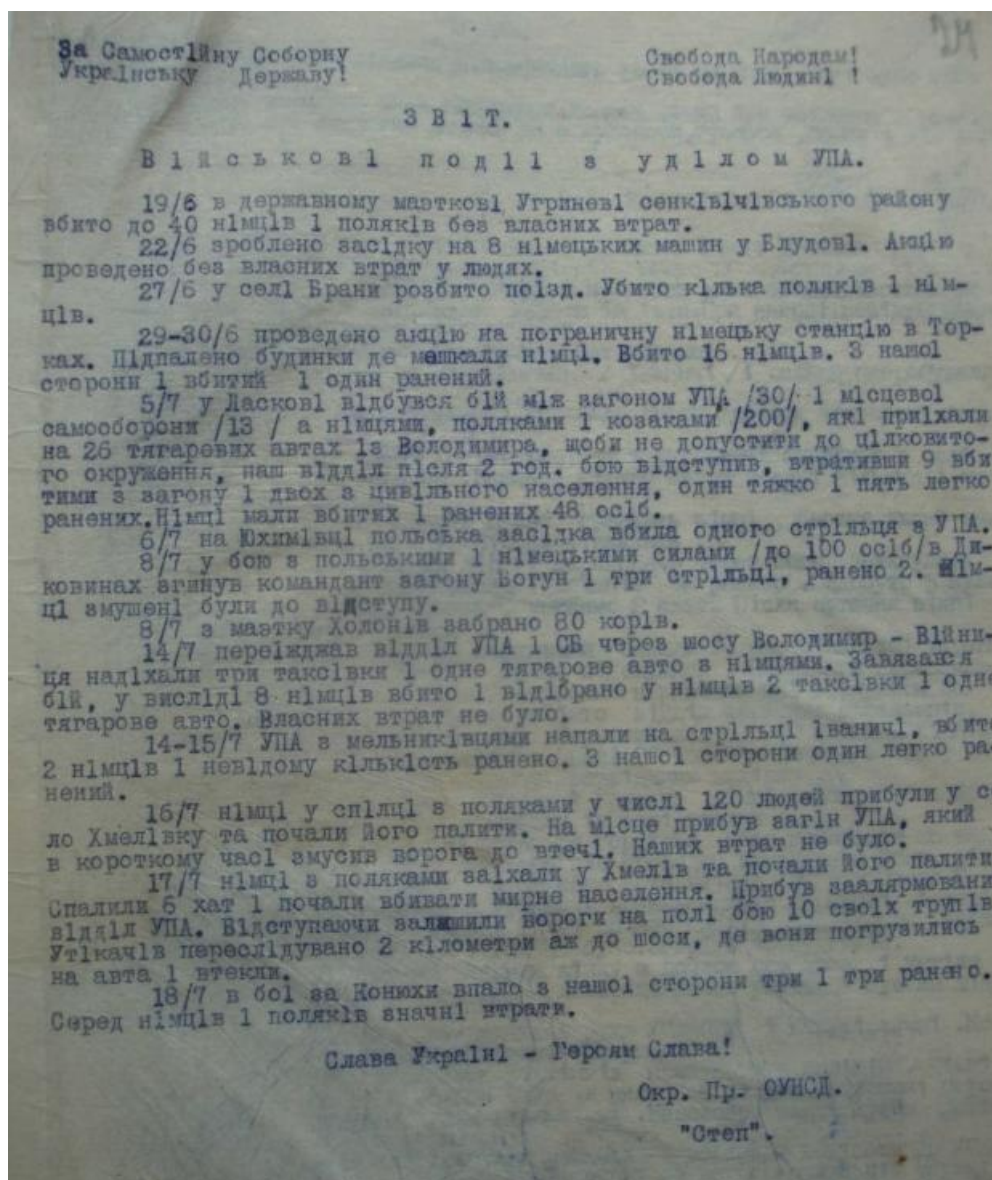
Додаток Б

Звернення ОУН до польського населення з нагоди виявлення слідів катинського злочину. Весна 1943 р

Джерело: <https://avr.org.ua/viewDoc/2735>

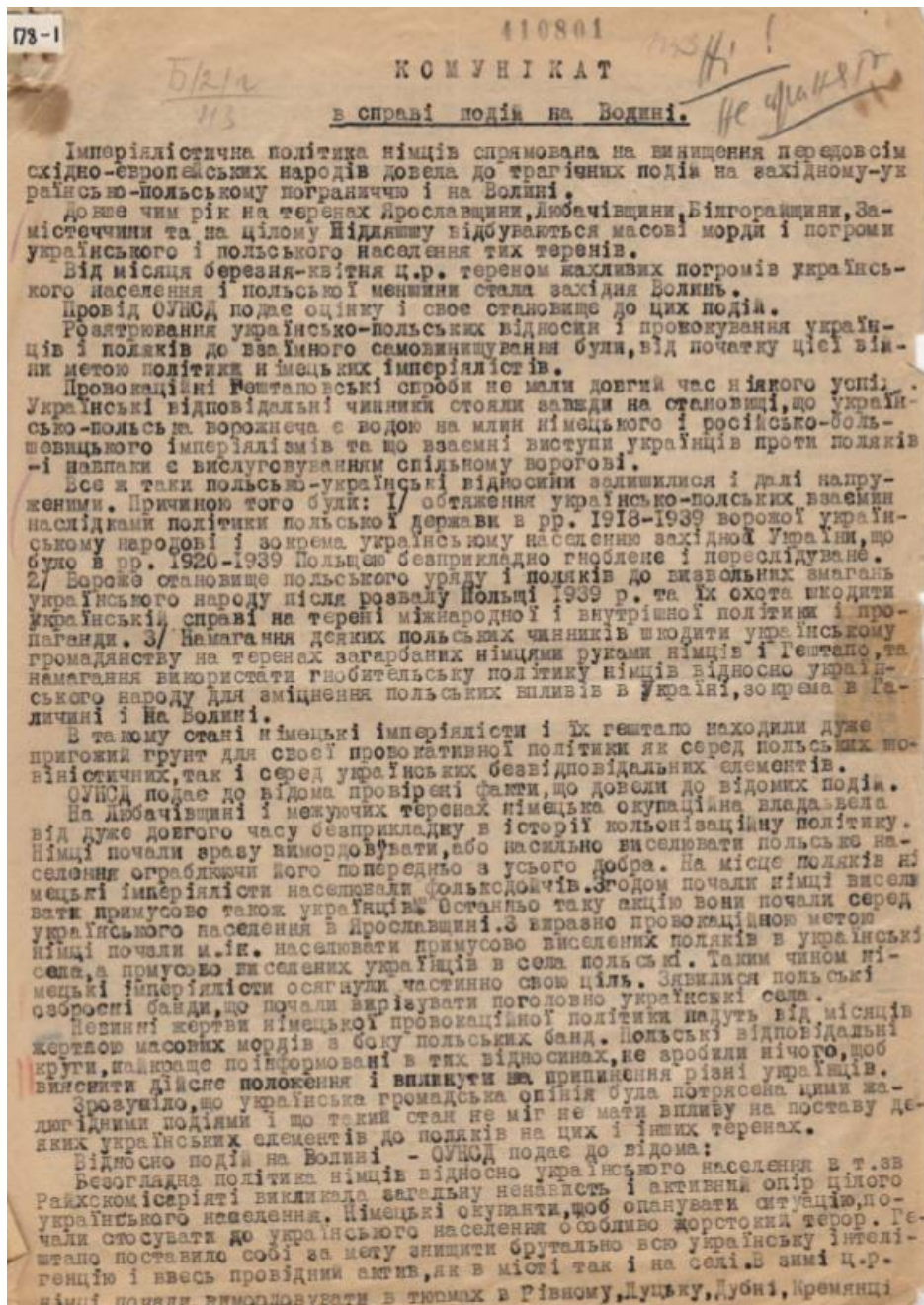
Додаток В

Звіт. Військові події з уділом УПА за червень-липень 1943 р

Джерело: <https://avr.org.ua/viewDoc/24835>

Додаток Г

Комунікат. Звернення Організації українських націоналістів Самостійників державників (ОУНСД) з приводу подій на Волині влітку 1943 року, пояснення та заклик до поляків про мирне співіснування

Джерело: <https://avr.org.ua/viewDoc/9848>

Додаток Г

Пам'ятний хрест загиблим полякам в с. Селець Володимир-Волинського району

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%8F#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Volyn_tragedy.jpg

Додаток Д

Українське с. Сагринь, спалене вояками Армії Крайової 19 березня 1944 року

Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/07/12/152692/>

Додаток Е

Зліва — поляки, вбиті під час нападу УПА. Справа — українці, вбиті партизанами польських Національних збройних сил

Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/07/12/152692/>

План-конспект уроку з історії України

Урок № 25   Дата: 30.05.2023 р.   Клас: 10

Тема уроку: Волинська трагедія 1943-1944 років**Мета уроку:**

Загальноосвітня мета:

- визначити суть та зміст подій, котрі сьогодні називаємо Волинською трагедією 1943-1944 рр.;
- дослідити основні причини та передумови, котрі спричинили події, що стались на Волині у 1943-1944 рр.;
- визначити хронологію Волинської трагедії 1943-1944рр.;
- проаналізувати діяльність основних сторін конфлікту, яка спричинила до цих подій;
- визначити значення окупаційних режимів у загостренні конфлікту;
- виокремити сторони, яким було вигідне збройне протистояння між українцями та поляками під час Другої світової війни;
- охарактеризувати основні наслідки Волинської трагедії 1943-1944 рр.

Розвивальна мета:

- розвивати вміння аналізувати історичні події та визначати їхні наслідки;
- розвивати вміння критично мислити;
- розвивати вміння учнів отримувати знання з різних джерел(на основі аналізу історичних джерел, котрі відображають події Волинської трагедії);
- розвивати навички висловлювання суджень та оцінювання історичних подій (на основі обговорення подій Волинської трагедії);
- розвивати вміння визначати ключові факти та особливості розглянутої теми;
- розвивати вміння знаходження зав'язків між різними історичними подіями.

Виховна мета:

- виховувати інтерес до історії українського народу та українського повстанського руху;
- виховувати почуття гідності і національної свідомості, показуючи важливість боротьби за права та свободи;
- виховувати почуття історичної відповідальності та потреби в збереженні історичної пам'яті;

- виховувати в учнів глибоке розуміння значення правдивої інформації та боротьби з пропагандою (на основі аналізу історичних джерел);
- виховувати повагу до прав і свобод людини як основоположних цінностей громадянського суспільства (на основі розгляду порушень прав людини на прикладі тих подій).;
- виховувати культуру спілкування та вміння слухати погляди інших людей(на основі обговорення подій Волинської трагедії);
- виховувати свідоме ставлення до історичних подій та їх впливу на формування сучасного світу;
- виховувати патріотизм та любов до власної країни, сприяючи розумінню важливості захисту її незалежності;
- виховувати толерантність та повагу до різних думок і поглядів у суспільстві.

Тип уроку: комбінований

Обладнання: підручник, роздатковий матеріал, комп'ютер, проектор.

Основні дати:

1943-1944 рр. – події масових протистоянь між українським та польським населенням, більш відомі як «Волинська трагедія 1943-1944 рр.», внаслідок яких обидві сторони зазнавали великих втрат цивільного населення;

Зима-весна 1943 р. – початок стихійних протистоянь;

13 травня 1943 р. - загибель Василя Івахіва;

11-12 липня 1943 р. - напад на 60 польських сіл у Володимирському та Горохівському районах;

Друга половина 1943-1944 рр. – активізація збройних нападів поляків на українські поселення;

9 вересня 1944 р.- Польський комітет національного визволення та уряд УРСР підписали угоду про «взаємний обмін населенням»

Основні терміни: «Волинська трагедія», Армія Крайова(АК), УПА, ОУН, міжетнічний конфлікт, збройне протистояння, українсько-польський конфлікт.

Основні постаті: Дмитро Клячківський, Василь Івахів, Іван Литвинчук, Микола Лебедь, Михайло Степаняк

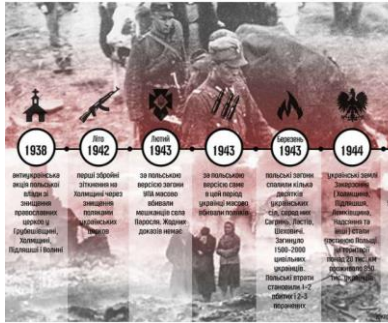
План уроку

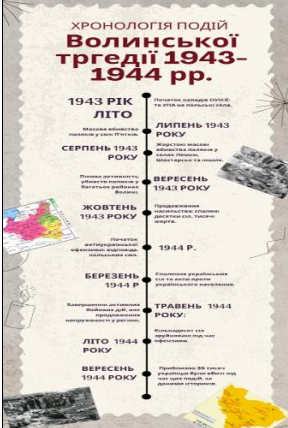
1. Причини та передумови до ескалації конфлікту між українцями та поляками на Волині.
2. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – основні сторони конфлікту та ключові події протистояння.
3. Наслідки Волинської трагедії 1943-1944 років для українсько-польських відносин.

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
2 хв	I. Орган. момент	Привітання, перевірка присутніх		
10 хв	II. Перев. Д.з	Проведення усного опитування на тему «Україна в Другій світовій війні»	<p>Дайте відповідь на запитання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Яка роль України у Другій світовій Війні? 2. У який військах воювали українці? 3. Покажіть на карті на яких територіях сучасної України проходили бойові дії. 4. На вашу думку, як вплинула Друга світова війна на український національно-визвольний рух? 	Просторова Хронологічна Логічна Критична Комунікативна
2 хв	III. Етап мотивації	"Не знаю, чи маємо право пробачати чи просити вибачення від імені тих, хто брав участь у цій війні. Це не наша війна, це війна попередніх поколінь..."	<p>Як вважаєте, якому відомому історичному діячеві належить ця цитата?</p> <p>На вашу думку, про що говорить Володимир В'ятрович?</p> <p>;</p> <p>.</p>	Логічна Аксіологічна Критична
1 хв	IV. Актуалізація опорних знань		<p>Яку епоху ми ви вивчаємо?</p> <p>Яким чином Волинська трагедія пов'язана з Другою світовою війною?</p> <p>3. Чому події, що сталися на Волині у 1943-1944 роках, отримали назву «Волинська трагедія»?</p>	Логічна Хронологічна Логічна

15 хв	V. Вивчення нового матеріалу	<p>1. Волинська трагедія — збройне протистояння між польським та українським населення, здійснене Українською Повстанською Армією, що підпорядковувалися ОУН та польською Армією Крайовою за участю польських батальйонів шуцманшафту, радянських партизанів та українського і польського цивільного населення, здійснені у період з 1943 по весну 1944 рр.</p> <p>2. "Через це почався збройний конфлікт: по суті війна між українським і польським підпіллям – якої не могло не бути", – каже директор Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович. Він досліджує це протистояння й акцентує на тому, що війна між Україною і Польщею почалася не 1943 року, й охопила не лише Волинь. Антиукраїнські акції зі спалення православних церков були організовані польською владою ще 1938 року: на Грубешівщині, Холмщині, Підляшші і власне Волині. А перші збройні зіткнення почалися улітку 1942 року на Холмщині, де були знищені 64 українські храми. Відповідь українців на ці акції своєю чергою призвела до так званої антиукраїнської офензиви улітку 1944 року, під час якої було спалено кілька десятків українських сіл.</p> <p>3. Загалом же вітчизняні історики визнають: влітку 1943 року на Волині постраждало значно більше поляків, хоча попереднього 1942 року на Холмщині – ситуація була протилежна. Якщо порівняти дані</p>	<p>1. Перегляньте невеличке відео про ті події: https://www.youtube.com/watch?v=BXRFfnXywm8&ab_channel=%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%A2.%D0%93.%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0</p> <p>3.</p> <p>Гляньте на картинку та подумайте, що хотів сказати художник про цю трагедію? Чи ви згодні?</p> <p>4. На вашу думку, кому було вигідне масове винищення обох народів? Чому?</p> <p>Що стало причиною Волинської трагедії?</p> <p>Які сторони брали участь у цьому конфлікті?</p> <p>Які основні події передували трагедії на Волині?</p> <p>Які фактори згадуються як дискримінаційні у політиці Другої Речі Посполитої щодо українців?</p> <p>Як червоні партизани сприяли загостренню польсько-українського протистояння?</p> <p>Яким чином зміцнення позицій ОУН(б) та УПА вплинуло на ситуацію?</p> <p>Яка різниця в кількості постраждалих поляків, згадана між Українським інститутом національної пам'яті та польськими науковцями?</p>	<p>Логічна</p> <p>Хронологічна</p> <p>Критична</p> <p>Аксіологічна</p> <p>логічна</p> <p>інформаційна</p> <p>логічно-хронологічна</p> <p>логічна</p> <p>логічна</p> <p>Інформаційна</p>
----------	------------------------------	--	--	---

		<p>Українського інституту національної пам'яті України та польських науковців, різниця вражає: 50 тисяч проти 100. При цьому сусіди воліють не згадувати про постраждалих українців, яких, за приблизними підрахунками, було 21-24 тисячі.</p> <p>4. Основними причинами трагедії учням можна виділити:</p> <ul style="list-style-type: none"> - війна між ЗУНР і Польщею 1918-1919 років, яку українці програли. - дискримінаційна політика Другої Речі Посполитої та антиукраїнські позиції польського еміграційного уряду. - зневіра українців у можливості правового захисту та відстоювання своїх прав призвела до зростання популярності націоналістичної ідеології. - щоб загострити польсько-українське протистояння, червоні партизани почали нападати на польські села під виглядом УПА; - в свою чергу, німці поповнювали каральні поліційні частини поляками - зміцнення позицій ОУН(б) та УПА на Волині тощо. <p>5.</p> <p>6.</p>	<p>Яке значення мала ситуація на Холмщині у 1942 році для постраждалих українців порівняно з Волинню у 1943 році?</p> <p>Які обставини вплинули на те, що влітку 1943 року постраждало більше поляків на Волині, ніж українців?</p> <p>Які фактори сприяли зростанню напруженості та конфлікту між українським та польським населенням у цей період?</p> <p>Які можливі наслідки впливу антиукраїнської офензиви 1944 року на подальші події у регіоні?</p> <p>Які були основні наслідки війни між ЗУНР і Польщею у 1918-1919 роках для українців?</p> <p>Як різні історичні фактори сприяли формуванню націоналістичних настроїв серед українців і поляків у цьому контексті?</p> <p>Які головні зміни сталися у взаємини України та Польщі в результаті Волинської трагедії?</p>	<p>Логічно-інформаційна</p> <p>Логічно-інформаційна</p> <p>логічна</p> <p>Логічно-інформаційна</p> <p>Логічно-хронологічна</p> <p>логічна</p> <p>Логічна</p>
--	--	--	--	--

		 <p>7. 8. Наслідки трагедії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Велика кількість жертв - 60-100 тис. поляків (перша цифра це українські, друга польські обрахунки) та 15-35 тис. українців - так званий «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років; - операція «Вісла» 1947 року 	<p>Які висновки можна зробити з поданих фактів та причин трагедії, що стали відомі під час вивчення подій на Волині у 1940-их роках?</p>	<p>логічна</p>
--	--	--	--	----------------

<p>8 хв</p>	<p>VI. Узагальнення та систематизація знань учнів.</p>	<p>1. Отже, події Волинської трагедії 1943-1944 років є трагічною сторінкою в історії українсько-польських відносин. Ці події починались із стихійних акції помсти та переросли у масове взаємо винищення.</p> <p>2. «Протистояння поляків і українців у ті роки - це війна у війні, жертвами якої стали як одні, так і інші. Спроби деяких польських дослідників довести, що воїни УПА хотіли знищити поляків як представників іншої нації, наприклад, як гітлерівці знищували євреїв, невиправдані і небезпечні. Таких намірів не було і не могло бути в програмі УПА, яка діяла підпільно і не мала резервів, щоб контролювати процес. Проте інтерес до протистояння виявили треті сили, включаючи німців і радянських партизанів, зацікавлених у тому, щоб перекласти відповідальність за жертви серед мирного населення на українських</p>	<p>1. Поміркуйте, чи можна було уникнути тих жахливих подій?</p> <p>2. Проаналізуйте цитату українського історика В. В'ятровича. Що вона дає зрозуміти про Волинську трагедію?</p> <p>Робота з тестуванням (Додаток Ж)</p> <p>Робота з інфографіками(Додаток 3,1)</p> 	<p>Логічна Інформаційна</p> <p>Логічна Аксіологічна, Інформаційна хронологічна</p> <p>Логічна Аксіологічна, Інформаційна хронологічна</p>
-------------	--	---	--	---

		<p>націоналістів. У наші дні цю естафету підхопили і російські пропагандисти»</p>		
<p>1 хв</p>	<p>VII. Висновки</p>	<p>Волинська трагедія – це події, які стались у минулому українсько-польських відносин. Сьогодні ми не маємо думати, яка сторона більше постраждала, а думати чому це сталося, кому це було вигідно та розуміти наслідки подібної жорстокості, аби не повторювати помило майбутнього. Щороку 11 липня ми вшановуємо пам'ять всіх постраждалих жертв з обох сторін, котрі загинули внаслідок тих жажливих подій.</p>		
<p>1 хв</p>	<p>Домашнє завдання</p>		<p>§12.3 1. Підготуйте повідомлення про наслідки Волинської трагедії 1943-1944 рр (за вибором). 2. Напишіть есе на тему «Волинська трагедія 1943-1944 років – чи є одна винна втсорона?»</p>	

Тестування

<https://quizizz.com/admin/quiz/6578bd6e54867d5584775c15?at=6579658f54867d65417797b9>

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ Волинської трagedії 1943- 1944 рр.

1943 РІК

ЛІТО

Початок нападів ОУН(б) та УПА на польські села.

Масове вбивство поляків у селі П'ятків.

ЛИПЕНЬ 1943 РОКУ

Жорстокі масові вбивства поляків у селах Лемки, Шахтарськ та інших.

СЕРПЕНЬ 1943 РОКУ

Пікова активність убивств поляків у багатьох районах Волині.

ВЕРЕСЕНЬ 1943 РОКУ

Продовження насильства: спалені десятки сіл, тисячі жертв.

ЖОВТЕНЬ 1943 РОКУ

Початок антиукраїнської офензиви: відповідь польських сил.

1944 Р.

Спалення українських сіл та акти проти українського населення.

БЕРЕЗЕНЬ 1944 Р

Завершення активних бойових дій, але продовження напруженості у регіоні.

ТРАВЕНЬ 1944 РОКУ:

Кількадесят сіл зруйновані під час офензиви.

ЛІТО 1944 РОКУ

Приблизно 35 тисяч українців були вбиті під час цих подій, за даними істориків.

ВЕРЕСЕНЬ 1944 РОКУ

Волинська трагедія 1943–1944рр. причини та наслідки

Причини

Політика Польщі щодо національних меншин. Антиукраїнська політика Польщі: Систематична дискримінація та репресії проти українців у Другій Речі Посполитій.

Слід було нейтралізувати прагнення потенційного претендента на відновлення влади на українських етнічних територіях, де на той час ще мешкали спільно і українці, і поляки

Прагнення покарати частину поляків за співпрацю з гітлерівцями, за допомогу радянським партизанам

Слід було нейтралізувати прагнення потенційного претендента на відновлення влади на українських етнічних територіях, де на той час ще мешкали спільно і українці, і поляки

Наслідки

Операція «Вісла» - етнічна чистка, здійснена у 1947 році (початок — 29 березня) за рішенням партійного і державного керівництва СРСР, Польської республіки та ЧСР. Полягала у примусовій депортації українців з їхніх етнічних територій, — Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини, — на території західній та північній частині польської держави, що до 1945 року належали Німеччині, так звані «повернені території».

Велика кількість жертв - 60-100 тис. поляків (перша цифра це українські, друга польські обрахунки) та 15-35 тис. українців

так званий «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років